

**Національний університет «Чернігівський колегіум»
імені Т. Г. Шевченка**
Факультет дошкільної, початкової освіти і мистецтв
Кафедра дошкільної та початкової освіти

Кваліфікаційна робота

освітнього ступеня «магістр»

на тему

«РОЗВИТОК ЛІДЕРСЬКИХ ЯКОСТЕЙ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ»

Виконала:

студентка II курсу, 21-М групи

Спеціальності 013 «Початкова освіта»

Бурковець Вікторія Олександрівна

Науковий керівник:

к. пед. н., доцент Лимар Юлія Михайлівна

Чернігів-2022

Робота подана до розгляду «___» _____ 2022 року.

Студентка

_____ (підпис)

_____ (прізвище та ініціали)

Рецензент

_____ (підпис)

_____ (прізвище та ініціали)

Науковий керівник

_____ (підпис)

_____ (прізвище та ініціали)

Кваліфікаційна робота розглянута на засіданні кафедри *дошкільної та початкової освіти* протокол № _____ від «___» _____ 2022 р.

Студентка допускається до захисту даної роботи в екзаменаційній комісії.

Зав. кафедри

_____ (підпис)

_____ Ірина ТУРЧИНА

(прізвище та ініціали)

АНОТАЦІЯ

Бурковець В. О. Розвиток лідерських якостей молодших школярів. Спеціальність 013 Початкова освіта. Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка. 2022. 65с.

У кваліфікаційній роботі обґрунтовано важливість розвитку лідерських якостей молодших школярів. Розкрито поняття «лідер», «лідерство», «лідерські якості», визначено критерії та показники виявлення лідерських якостей учнів початкової школи. Проаналізовано особливості розвитку лідерських якостей молодших школярів в освітньому процесі. Дібрано систему вправ та розроблено методичні рекомендації для розвитку лідерських якостей у дітей молодшого шкільного віку, які доцільно використовувати як в школі, так і вдома.

Ключові слова: лідер, лідерство, лідерські якості, молодший шкільний вік, НУШ, система вправ, методичні рекомендації.

ABSTRACT

The importance of leadership qualities of primary school students is substantiated in the qualification work. The concept of "leader", "leadership", "leadership qualities" are defined, the criteria and indicators for identifying leadership qualities of primary school students are revealed.. The peculiarities of the development of leadership qualities of younger schoolchildren in the educational process are analyzed. A system of exercises are selected and methodical recommendations are developed for the development of leadership qualities in children of primary school age, which should be used both at school and at home.

Key words: leader, leadership, leadership qualities, primary school age, NUS, system of exercises, methodological recommendations.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
Розділ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ ЛІДЕРСЬКИХ ЯКОСТЕЙ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ.....	9
1.1. Сутність понять «лідер», «лідерство», «лідерські якості».....	9
1.2. Особливості розвитку лідерських якостей молодших школярів	21
Розділ 2. ВИВЧЕННЯ РОЗВИТКУ ЛІДЕРСЬКИХ ЯКОСТЕЙ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ У ПРАКТИЦІ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ	34
2.1. Стан розвитку лідерських якостей учнів початкової школи.....	34
2.2. Методичні рекомендації щодо розвитку лідерських якостей молодших школярів.....	41
ВИСНОВКИ.....	54
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	56
ДОДАТКИ.....	62
Додаток А	64
Додаток Б	65

ВСТУП

Актуальність теми. Кожен з нас неодноразово чув слово лідер, проте не всі розуміють його значення. Кожна людина трактує це поняття зі своєї точки зору. Варто подумати, чи потрібні нам взагалі лідери? Звісно так, адже суспільство потребує людей, які здатні надихати інших, здатні впевнено крокувати вперед, при цьому вдосконалюючи все навколо. Вони мають ціль і їм не страшні ніякі труднощі. Перешкоди для них – чергове завдання, яке має певну структуру вирішення. Лідери – особистості з міцним стержнем і стійким характером. Ці люди прагнуть розвиватися, дізнаватися щось нове, вдосконалювати свої навички. У них домінують такі якості як відповідальність, наполегливість, комунікативність, організованість і вони легко можуть зробити значний внесок у розвиток країни, світу.

Людина не народжується абсолютним лідером з усіма лідерськими якостями. Однак певні задатки вона може мати. Їх необхідно виявляти і розвивати. Важливим періодом для цього є молодший шкільний вік. Оскільки в цей період відбувається формування особистості, розуміння нею своєї цінності в суспільстві. Тому, від того, які риси дитина в собі вдосконалюватиме, залежатиме її майбутнє, місце в соціумі. Відтак під час навчання у початковій школі важливо виявити та створити умови для розвитку лідерських якостей всіх учнів класу.

Зрозуміло, що не можна зростити абсолютними лідерами всіх, але, щоб дитина змогла легко соціалізуватися, важливо розвивати ці якості.

Питанням лідерства займалися багато дослідників різних часів. Чимало філософів минулого приділяли увагу якостям лідера: Сократ, Сенека, Конфуцій, Платон, М. Аврелій, Т. Гоббс, Ж. Руссо, І. Кант, Ф. Ніцше, З. Фрейд та інші. З вітчизняних дослідників варто відмітити Р. Кричевського, Б. Паригіна, П. Просецького. Вони вважали, що лідер – людина, яка виділяється в соціальній групі, правильно організовує і налаштовує всіх членів для досягнення спільної мети.

Мета дослідження: вивчити на теоретичному та практичному рівні особливості розвитку лідерських якостей молодших школярів.

Завдання дослідження:

- проаналізувати психолого-педагогічну літературу з проблеми розвитку лідерства, лідерських якостей особистості;
- розглянути особливості розвитку лідерських якостей молодших школярів;
- дослідити сучасний стан проблеми розвитку лідерських якостей учнів у практиці початкової школи;
- розробити методичні рекомендації щодо розвитку лідерських якостей молодших школярів, дібрати ігри, вправи, які сприятимуть цьому.

Об'єкт дослідження: освітній процес у початковій школі.

Предмет дослідження: розвиток лідерських якостей молодших школярів.

Для реалізації поставлених завдань використовувались такі **методи дослідження:**

- *теоретичні:* теоретичний аналіз наукової, методичний та психолого-педагогічної літератури з проблеми дослідження; ознайомлення з розробками вправ для розвитку лідерських якостей молодших школярів;
- *емпіричні:* тестування учнів початкових класів, спостереження з метою діагностування рівня розвитку лідерських якостей молодших школярів; анкетування вчителів початкових класів з метою виявлення стану досліджуваної проблеми в педагогічній практиці.

Теоретичне значення роботи полягає в подальшому дослідженні сутності, структури та шляхів розвитку лідерських якостей сучасних молодших школярів, зокрема й в інформаційному просторі.

Практичне значення роботи полягає у розробці системи вправ для розвитку лідерських якостей учнів початкової школи, які можуть бути використані як на уроках в початковій школі та в позаурочній діяльності.

Апробація результатів дослідження відбулася в процесі участі у V Всеукраїнській науково-практичній конференції з міжнародною участю «Інклюзивна освіта як індивідуальна траєкторія особистісного зростання дитини з особливими освітніми потребами» у рамках проекту Erasmus + Jean Monnet Module 620252-EPP-1-2020-1-UA-EPPJMO-MODULE (м. Вінниця, 17-19 листопада); у XIX студентській науково-практичній конференції «Актуальні питання культури мовлення» (м. Вінниця, 22 лютого 2022 р.), у XV Всеукраїнській науковій конференції студентів та молодих науковців «Наука. Освіта. Молодь» (м. Умань, 25 травня 2022 р.), у науково-практичній інтернет-конференції молодих науковців та студентів «Розвиток особистості молодшого школяра: сучасні реалії та перспективи» (м. Бердянськ, Вінниця, Донецьк, Дрогобич, Житомир, Запоріжжя, Івано-Франківськ, Ізмаїл, Кам'янець-Подільський, Київ, Кропивницький, Луцьк, Львів, Мукачево, Ніжин, Одеса, Ужгород, Умань, Херсон, Чернівці, Чернігів, 27-28 жовтня 2022), у Всеукраїнській науково-практичній конференції з міжнародною участю «Актуальні проблеми мистецької підготовки майбутнього вчителя» (м. Вінниця, 22-23 листопада 2022 р.).

Публікації. За матеріалами кваліфікаційної роботи опубліковано наукову роботу і 3 тез доповідей:

1) Бурковець В. О., Лимар Ю. М. Теоретичні основи розвитку лідерських якостей молодших школярів. *Початкова освіта: історія, проблеми, перспективи*: зб. матер. II-ї Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Ніжин, НДУ, 21 жовтня 2021 р.). Ніжин, 2021. С. 16-19.

2) Бурковець В. О., Лимар Ю. М. Розвиток лідерських якостей молодших школярів засобами театралізованої діяльності. *Інклюзивна освіта як індивідуальна траєкторія особистісного зростання дитини з особливими освітніми проблемами*: зб. матер. V Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю (м. Вінниця, ВДПУ, 17-19 листопада 2021 р.). Вінниця, 2021. Вип. 4. С. 224-227.

3) Бурковець В. О. Вправи для розвитку лідерських якостей молодших школярів. *Наука. Освіта. Молодь*: зб. матер. XV-ї Всеукр. наук. конф. студент. та молод. наук. (м. Умань, УДПУ ім. П. Тичини, 25 травня 2022 р.) Умань, 2022, Ч. 1. С. 65-69.

Експериментальна база. Дослідження проводилося на базі ЗЗСО № 29 м. Чернігова (4-В клас, вчитель Шарак Т. Г.). До експерименту було залучено 28 учнів початкових класів та 25 учителів початкових класів.

Структура роботи зумовлена логікою дослідження і складається зі вступу, двох розділів, висновків до кожного з них, загальних висновків, списку використаних джерел та 2 додатків.

Кількість використаних джерел – 71 (з них 51 – українською мовою, 20 – іноземною). Загальний обсяг кваліфікаційної роботи становить 65 сторінок, обсяг основного тексту – 51 сторінка.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ

ЛІДЕРСЬКИХ ЯКОСТЕЙ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

1.1. Сутність понять «лідер», «лідерство», «лідерські якості»

Нашому суспільству потрібні люди, які легко зможуть організувати оточення навколо себе, які зможуть приймати рішення і прораховувати плюси і мінуси тієї чи іншої ситуації, які здатні вести за собою і досягати поставлених цілей. Світу потрібні лідери.

Людина, яка може надихати робити інших те, що їй треба, те, що вона бажає, не включаючи інтереси й думки інших, є справжнім лідером. Це людина, яка вміє вдало і правильно використовувати вміння і якості інших, керувати членами своєї команди і разом досягати мети. Кожен, хоч раз в житті, хотів побути в ролі лідера. Лідер, ніби пакунок з певними талантами, тобто здібностями: вміння правильно виражати і доводити свою думку, спілкуватися з людьми, організовувати їх для розкриття потенціалу. Ніхто не може народитися лідером, але може їм стати. Проте це не є простим завданням, адже перш за все потрібно виховати в собі особистість. Проаналізувавши наукову літературу ми побачили існування двох теорій лідерства:

- лідери народжуються,
- лідери формуються [30, с. 73-78].

Зародження проблеми лідерства відбувалося протягом багатьох століть і не могло не привертати уваги. Плутарх, Геродот та багато інших античних істориків в центр історичних оповідань ставили дії видатних лідерів-полководців.

Н. Макіавеллі образі лідера-государя вбачав людину, яка незважаючи ні на що досягала політичних цілей [35, с. 88]. Ф. Ніцше вважав, що прагнення до лідерства є проявом творчого інстинкту людини; лідеру можна не звертати уваги на мораль – зброю слабких, ігнорувати її [41, с. 104].

Г. Тард доводив, що наслідування послідовників лідера є основним законом соціального життя [54, с. 156].

Проаналізувавши праці цього історичного періоду, бачимо, що навчанню та вихованню лідерів приділялася незначна увага вчених. Серед них варто відзначити таких: К. Гельвецій, Аристотель, І. Габіроль, І. Кант, В. Розанов. Чимало філософів минулого приділяли увагу якостям лідера: Сократ, Сенека, Конфуцій, Платон, М. Аврелій, Т. Гоббс, Ж. Руссо, І. Кант, Ф. Ніцше, З. Фрейд та інші.

У науках, що безпосередньо стосуються відношення до людини та її ролі і значення в суспільстві, а саме в соціології, психології, політології та інших широко використовується визначення поняття «лідер». Протягом 20 ст. його дослідження і розвиток було під увагою багатьох зарубіжних вчених, а от щодо вітчизняної психолого-педагогічної науки, то там існувала деяка нестабільність інтересу науковців до цього питання [4, с. 200].

Аналіз поняття «лідерство» саме вітчизняними дослідниками розпочалося з кінця 60-х – початку 70-х років минулого сторіччя. Це було зумовлено тим, що десь з середини 30-х років, проблематика лідерства у вітчизняній науці була закрита (відобразилися причини ідеологічного характеру: наростання в країні тоталітаризму, поступова «сталінізація» суспільства) [2, с. 201].

Потрібно відзначити, що деякі дослідники, такі як Р. Кричевський, Б. Паригін та інші вивчали лідера в процесі групової діяльності. Для них лідер – це член соціальної групи, який обирається в результаті діяльності всіх членів у лідерській ситуації й надихає групу досягати поставленої мети [32, с. 30-37].

П. Просецький має подібну думку до вище сказаної. Він вважає, що постановка нових цілей перед групою, колективом притягує за собою зміну офіційної структури. Дослідниця М. Битянова відстоює думку, що лідер формується не лише за допомогою особистих якостей або вдалого їх поєднання, а більше за структурою взаємодії і взаєморозуміння в певній

конкретній групі. Ця система взаємозв'язків членів команди формується і окреслюється цілями групи, ціннісними нормами, які в ній створилися. І саме на основі цих цілей і цінностей висувається конкретний лідер групи. Лідер наче втілює в собі всі думки й плани команди, цілі й цінності, є їхнім хранителем і наставником в житті [41].

Проведено аналіз тлумачень поняття «лідер» у словниках. Так, в педагогічному словнику поняття «лідер» визначається як член колективу, групи, який здатний впливати на поведінку та думки інших членів колективу у важливих ситуаціях, проявляти ініціативу в тих чи інших діях, брати відповідальність за вчинки колективу на себе, мотивувати, надихати колектив [45].

В академічному словнику поняття «лідер» визначено так: 1) людина, яка є на чолі політичної партії або ж будь-якої іншої суспільно-політичної організації; 2) людина або декілька осіб (група), котрі йдуть першими у якомусь конкурсі, змаганні [54].

У психологічному словнику поняття «лідер» трактується наступним чином: це людина, яка є авторитетом певної групи людей, колективу організації, в ній закладені якості, що дають змогу їй бути головною в соціальних ситуаціях, брати на себе відповідальність за прийняття важливих рішень, вміло організовувати колективну діяльність [48].

Лідер – це особа, пронизана владою, має авторитет та право на вплив, оцінку. Лідером можна вважати ту людину, погляди й принципи якої стають зразковими, тобто керівними стандартами для всіх або ж більшої частини групи при оцінці ними важливих аспектів діяльності групи. У лідера є право приймати найвідповідальніші і найскладніші рішення, які торкаються інтересів групи і показують напрямок і характер діяльності всієї групи.

Узагальнивши погляди дослідників, науковців, тлумачення цього поняття у словниках, можемо зробити висновок, що лідер – це людина, яка є важливим «компонентом» групи, до її рішень і пропозицій всі дослухаються,

ставлять її в авторитетне положення, адже лідер може вести людей за собою, організовує так діяльність, щоб мета завжди була досягнута [15, с. 50].

Тепер докладніше розглянемо поняття «лідерство». Д. Гончаренко визначає лідерство так: це коли людина наділяється особливим правом вирішувати будь-які колективні (групові) задачі, впливає на поведінку інших членів групи, а також затвердження групою такого права за цією людиною, що дозволяє їй володіти одним чи більше видами влади й займати центральне місце в ієрархії групи [6].

У психологічному словнику за редакцією П. Гуревича [39, с. 334], лідерство визначено як систему соціально-психологічних явищ, спричинених виходом людини в лідери та її ставленням до цієї ролі, а лідер – член групи, колективу, авторитетна особистість, пропозиції, думки, повноваження якої сприймаються й схвалюються іншими членами групи, котрі готові слухати та йти за нею, ці люди психологічно піддаються її впливу.

Беручи до уваги труднощі, з якими стикаються дослідники, визначаючи сутність поняття лідерства, Д. Кемпбелл, визначний американський фахівець з менеджменту, директор Центру креативного лідерства говорив, що лідерство – загадкова, вислизаючи якість. Існування його легко визнати, важко описати, ще важче використати на практиці і вже неможливо створити цю якість в інших [33].

Недарма лідерство має достатньо складну класифікацію.

Зокрема виділяють формальне (офіційне керівництво) і неформальне лідерство.

Формальними лідерами можна назвати людей, яких члени колективу, організації обирають чи назначають на якусь формальну посаду. Вони представляють повністю всю групу або організацію, відстоюючи її інтереси, тобто є пов'язаними з офіційною організацією.

Неформальними лідерами є авторитетні люди в групі. Вони можуть виступати в ролі вожаків (ватажків) – найавторитетніших особистостей, які

мають бездоганні здібності переконання й навіювання; лідерів (у більш вузькому значенні) – вони менш авторитетні, ніж попередні представники, здатні поширювати свій вплив лише на частину команди, використовуючи не лише навіювання і переконання, а й особистий приклад; ситуативних лідерів – такі люди володіють певними особистісними якостями, які можуть бути корисними лише у певних ситуаціях [33].

Крім вищеназваних двох видах лідерства: формального й неформального, Дж. Морено виокремлює ще один тип, який має назву соціометричний. Соціометричний лідер – це коли в одній особі зійшлися формальний і неформальний лідери. Дивлячись на те, як до лідера відноситься група, пропонують наступні типи лідерства:

- 1) «один серед нас» – розглядається як «перший, найкращий серед рівних»;
- 2) «кращий серед нас» – вирізняється з-поміж інших своїми якостями, є прикладом для наслідування;
- 3) «хороша людина» – особистість, яка втілює в собі кращі моральні якості;
- 4) «служитель» – хоче виступати в ролі представника поглядів своїх прихильників і групи в цілому, дослухається до їхньої думки і працює від їхнього імені [33].

Американський соціолог Ф. Сензнік виділяє такі типи лідерства:

- 1) інституційний лідер – відстоює цінності, завдання, погляди, норми, правила команди, групи, є головним у вирішенні соціальних задач, поставлених керівництвом;
- 2) міжособистісний лідер – більше пов'язаний з людьми й налаштуванням взаємин в групі, аніж із завданнями для групи.

Соціальний психолог Ю. Хешфіл пропонує процесуальний підхід стосовно типології лідерства:

1. Пробне лідерство – воно виникає на початку діяльності групи. Прийняття чи навпаки – відмова колективу слухати пробного лідера визначає його успішність.

2. Успішне лідерство – група слідує за лідером і підтримує прокладений ним курс.

3. Ефективне лідерство – лідер активно залучає членів групи до діяльності й сприяє колективному вирішенню завдань [33].

У своїй праці «Довідник по лідерству» (1974) Р. Стогдилл класифікував усі визначення лідерства за одинадцятьма ключовими ідеями, які відбивають різні підходи стосовно дослідження і розуміння даного феномену упродовж ХХ століття. Скорочено ця класифікація виглядає так:

1. *Лідерство як центр групових процесів.* Тобто, це означає, що лідер є духовно-емоційним джерелом групи, втілення влади всіх. Він встановлює групову структуру, атмосферу, групові інтереси й ідеологію, визначає напрямок групи.

2. *Лідерство як вияв особистісних рис.* У цій групі концепцій за мету поставлено розгледіти оптимальний набір особистісних рис, котрі дають змогу людині вдало досягати та утримувати лідерські позиції. Прибічники цієї концепції описували лідерство як односторонній процес дії лідера на послідовників. Лідерство вважається як інструмент підкорення колективу, групи волі лідера, не зважаючи на права, інтереси, погляди самої групи.

3. *Лідерство як мистецтво досягнення згоди.* Тут увага акцентується на обов'язковому вмінні лідера знаходити компроміс, вирішувати конфлікти, досягати згоди, консенсусу й співпраці з боку послідовників. Таке лідерство інколи ще називають консенсусним. Лідерство тут постає як інструмент підкорення групи волі лідера через норми моралі.

4. *Лідерство як дія і поведінка.* На поведінкових аспектах тут робиться акцент. Лідерською поведінкою називають різні дії, як робить лідер для управління й узгодження діяльності групи.

5. *Лідерство як інструмент досягнення мети чи результату.* Більшість теоретиків включали ідею досягнення мети при визначенні поняття «лідер». Інструментальною цінністю лідерства деякі з них вважали досягнення результатів і задоволення потреб команди. У складі групової діяльності лідерство позначається вирішальною функцією.

6. *Лідерство як взаємодія.* Багато авторів досліджували лідерство не як контроль чи спрямування з боку лідерства, а як оцінка групової взаємодії, як процес рівного стимулювання, який спрямовує енергію людей для звершення спільних цілей. Таким чином, увага привертається на те, лідерство «зростає» з активного процесу спільної взаємної діяльності, існує там і тоді, коли підтримується всіма членами групи.

7. *Лідерство як уміння переконувати.* Прибічники цих поглядів на лідерство виходять з його принципової різниці від управління. Якщо останнє залежить від примусу й використання сили чи певної загрози, щоб люди рухалися вперед, то лідер може керувати з допомогою переконання, спонукання до дій, показуючи власний приклад.

8. *Лідерство як здійснення впливу.* Концепція визнає той факт, що окрім усього іншого, індивіди різняться між собою рівнем впливу на поведінку групи. Тому вони визначають лідерство як процес впливу на діяльність організаційних груп для досягнення спільних цілей, це різновид міжособистісного впливу, що виявляється в конкретних ситуаціях і спрямований на досягнення конкретних результатів. Лідерство вважається синонімом сфери впливу, або елементів здійснення впливу. Тому лідера сприймають як людину, яка позитивно впливає на інших, або як людину, яка має найбільший вплив порівняно з рештою команди. Якщо одночасно змінюються інші члени команди, то цей процес впливу визначається як успішне лідерство; якщо ці зміни в інших посилюються, підкріплюються та винагороджуються, то це буде ефективне лідерство.

9. *Лідерство як відносини влади.* Багато дослідників лідерства визначають його як владу «зверху вниз», яка характеризується здатністю

людини домінувати над іншими, змушуючи їх робити те, що вони інакше б не робили. Більше того, лідерство як владний зв'язок може досягатися лідерами та послідовниками, а може й ні. Відносини влади вони розуміють як нерівні відносини. Якщо одна людина в команді може змінити поведінку іншого, то ми маємо справу з лідерською поведінкою. Тому влада в цих визначеннях розглядається як форма лідерських відносин. Крім того, деякі лідери більше, ніж інші, перетворюють лідерські можливості на владні відносини.

10. *Лідерство як диференціація ролей.* Ці визначення базуються на рольовій теорії сучасної соціології, згідно з якою всі члени суспільства, групи та громадські організації займають певне місце в системі соціального статусу. Кожен учасник відносин лідерство-підпорядкування відіграє певну роль, хтось кращу, хтось гіршу. У цьому відношенні лідерство може проявлятися в рольовій диференціації. Оскільки лідерство передбачає взаємодію між індивідами та групами, а точніше, між індивідами та членами груп, кожен учасник цієї взаємодії відіграє свою роль. Ці ролі відрізняються одна від одної. В основі цієї диференціації лежить процес взаємовпливу: одні впливають на інших, а інші відповідають на цей вплив. Ролі також можна визначити в часі очікування. Отже, лідерство – це особлива роль у системі відносин, яка визначається взаємними очікуваннями, як лідери та послідовники покладають одне на одного.

11. *Лідерство як ініціація чи запровадження структури.* Лідерство тут не є пасивною позицією чи отриманням ролі, а активним процесом, який створює та підтримує командні рольові структури. У лідерів і послідовників різні мотиви для організації групи, але мотивація лідера в цьому випадку сильніша, оскільки таким чином легітимізується його влада. З точки зору теорії очікування та взаємодії, цей тип лідерства описується як «структура, яка ініціює та підтримує очікування та взаємодію». На думку прихильників такого розуміння лідерства, ці процеси особливо важливі на етапах формування нових колективів, структури яких ще не стабілізувалися [20].

Щодо поняття «лідерські якості», то різні вчені трактують його по-різному.

Д. Алфімов розуміє це як сукупність властивостей лідера, які допомагають при створенні нових варіантів розв'язання проблем, вдало впливати на людей, щоб група або організація успішно рухалася в напрямку досягнення цілей [1].

Під поняттям «лідерські якості» М. Риженко бачить сталу сукупність властивостей і рис особистостей, які сприяють баченню й розумінню інтересів і поглядів групи людей, вмінню активно впливати на них, вести їх за собою під час здійснення поставлених групою цілей [49].

Н. Сушик [55] і В. Ягоднікова [63] мають схожі думки. Вони вважають, що лідерські якості – це риси, які забезпечують ефективне лідерство (індивідуально-особистісні й соціально-психологічні риси), а саме: можливість показати себе в конкретній справі та приймати важливі рішення в різних ситуація; застосовувати нові, цікаві підходи для вирішення проблем; правильно впливати на послідовників для досягнення сумісних цілей; створювати приємну атмосферу в групі.

Н. Семченко це поняття трактує як різновид соціально-психологічних рис особистості, які показують її відношення до людей і суспільства й проявляються в загальній поведінці та діях [52].

Н. Семченко виділяє наступні групи лідерських якостей:

1) інтелектуально-креативні (швидкість, гнучкість, аналітичність, критичність, продуктивність, точність, послідовність, ерудованість, компетентність тощо);

2) морально-вольові (людинолюбство, соціальна відповідальність, порядність, чесність, оптимізм, альтруїзм, принциповість, сумлінність, самокритичність, дисциплінованість, честолюбність, упевненість у собі та своїх силах, мужність, рішучість, наполегливість тощо);

3) організаторсько-ділові (цілеспрямованість, переконливість, організованість, діловитість, активність, енергійність, заповзятливість, дієвість, об'єктивність, справедливість, доброзичливість тощо);

4) емоційно-комунікативні (товариськість, комунікабельність, спостережливість, емпатійність, експресивність, ініціативність, репрезентативність тощо) [52].

О. Павлова виокремлює такі групи лідерських якостей:

1) інтелектуальні, що забезпечують здатність людини пристосовуватися до нових життєвих умов, досягати «рівноваги» із середовищем, проявляти універсальну адаптивність;

2) організаторські, що є необхідною передумовою оволодіння індивідом організаторською діяльністю;

3) креативні, які дозволяють особистості досягти успішності у виконанні діяльності, результатом якої є новий та оригінальний продукт;

4) комунікативні, що проявляються у сфері спілкування та сприяють успішності особистості в різних видах діяльності [44].

Н. Сушик виокремлює якісні характеристики, які забезпечують ефективне лідерство: цілеспрямованість, відповідальність, моральність, толерантність, чесність, справедливість, креативність, комунікативність, працездатність, організованість, рішучість, самостійність, наполегливість, активність, ініціативність, впевненість в собі, врівноваженість, прагнення до самовдосконалення та самореалізації [55].

Здатність людини бути лідером здебільшого залежить від рівня розвитку у неї організаторських та комунікативних якостей. Є. Жариков та Є. Крушельницький зазначають, що в результаті обстеження методами психодіагностики керівників, визначені наступні якості лідера:

- вольовий;
- здатний долати перешкоди на шляху досягнення мети;
- наполегливий, вміє розумно ризикувати;

- терплячий, здатний довго та добре виконувати одноманітну, нецікаву роботу;
- ініціативний;
- незалежний;
- психічно стійкий, не дає захопити себе нереальними пропозиціями;
- добре пристосовується до нових умов та вимог;
- самокритичний, тверезо оцінює не лише свої успіхи, а й невдачі;
- вимогливий до себе та інших;
- рішучий, здатен самостійно та своєчасно приймати рішення, в критичних ситуаціях брати відповідальність на себе;
- стресостійкий, не втрачає самоконтроль і працездатність в екстремальних ситуаціях;
- здатний змінювати стиль поведінки залежно від умов, може і вимагати, і підбадьорювати [20].

Дослідження особливостей лідерської особистості, що проводилися в межах структурного підходу («теорія великої людини») й позначили за мету виокремити універсальні лідерські якості, структуру, не досягли поставлених завдань. Виявити універсальні риси лідера не вийшло, але доведено, що лідером бути може не кожен, а лише наділений певним набором психологічних рис і особистих якостей. Ці риси в більшості випадків позначалися як природжені, тому структурний підхід часто називають «харизматичною теорією». Саме поняття «харизма» означає якість особи яка є надзвичайною, через яку вона оцінюється, як обдарована надлюдськими, надприродними або, щонайменше, особливими силами і здібностями, не доступними іншим. Харизматичне лідерство побудоване на довірі, підтримці, чарівності, умінні вести за собою, надихати. Харизматичний лідер може легко об'єднати людей, у нього виходять чудові команди. Ці лідери мають велику потребу у владі, володіють почуттям само ефективності й завжди переконані в правильності своїх моральних уявлень [10].

А. М. Гантером названо шість основних характеристик, які є в харизматичному лідері:

1) «обмін енергією», тобто уміння впливати на людей, заряджати енергією оточуючих – це ще називають сугестивними здібностями;

2) «зовнішність, яка зачаровує»

3) «незалежність характеру». Ці люди не мають звички покладатися на інших для досягнення мети, благополучності, поваги.

4) «хороші риторичні здібності, певний артистизм» - вони мають гарні здібності до міжособистісного спілкування, виразну мову.

5) «захоплення своєю персоною». Їм приємно розуміти і бачити, як люди захоплюються ними.

6) «впевнена і гідна манера триматися». Складається враження, що ці люди завжди і скрізь володіють ситуацією [10].

Дослідження У. Бентіса сприяють більш глибокому розумінню харизматичного лідера. Він запропонував чотири групи лідерських якостей.

1) управління увагою – здатність подати інформацію, мету, майбутній результат таким чином, щоб це було цікавим і привабливим для команди, послідовників.

2) управління цілями – здатність передавати свої ідеї, думки, бачення зрозуміло і доступно, щоб вони несли глибокий особистісний і суспільний зміст;

3) управління довірою – уміння лідера переборювати комунікативні бар'єри, страхи, які заважають членам колективу йому повністю довіряти;

4) управління собою – вміння об'єктивно оцінювати свої сильні та слабкі сторони, вміючи компенсувати свої недоліки завдяки перевагам членів команди [12].

Отже, на основі узагальнення визначень науковців можна стверджувати, що лідер – це сильна духом особистість, яка не боїться перешкод, впевнено йде до своєї мети. Крім того, лідери – чудові оратори, здатні згуртувати і надихати людей. Розглянуті класифікації лідерських

якостей дозволяють зрозуміти, якою сукупністю особистісних рис має володіти лідер.

1.2. Особливості розвитку лідерських якостей молодших школярів

Дитині молодшого шкільного віку властиві багато дитячих якостей: наївність, легковажність, погляд на дорослого знизу ввверх, то цей вік можна назвати верховиною дитинства. Проте в неї вже з'являється інша логіка мислення і вона потроху втрачає дитячу відвертість у поведінці. Коли дитина починає відвідувати школу, то відбувається перехід на новий рівень пізнавальних процесів, а також створюються нові умови для її особистісного розвитку.

У молодших школярів досить розвинуте сприймання, проте воно ще мало диференційоване. Зокрема, вони не вміють виконувати цілеспрямований аналіз певних результатів сприймання, виокремлювати головне й істотне серед них. Недостатня довільна увага є однією з характерних особливостей цього віку. Переважає мимовільна увага, яка спрямована на нові, захоплюючі, яскраві та несподівані об'єкти.

У цьому віці у дітей лише починає формуватися характер, тому часто може спостерігатися імпульсивність поведінки, упертість, примхливість. Одночасно більшість молодших школярів допитливі, щирі, чуйні та безпосередні при вираженні почуттів. Діти початкової школи дуже емоційні, але поступово оволодівають здатністю керувати власними емоціями, починають бути більш стриманими, врівноваженими.

Сьогодні часто можна побачити проблеми, з якими стикаються діти в школі, серед яких – невпевненість у собі, низька успішність, погана пам'ять і, як наслідок, погане засвоєння матеріалу, труднощі в письмі, читанні та рахунку, замкнутість, недостатньо розвинуте творче мислення і т. п.

Все це не сприяє розвитку лідерських якостей дітей, навпаки – вони замикаються в собі і почуваються дискомфортно, «не на своєму місці».

Розвиток лідерських якостей молодших школярів як неперервний процес повинен спиратися на наступні *методологічні підходи*:

- *системний* (згідно з яким виховання лідерських якостей учнів початкової школи має розглядатися як неперервний, цілісний процес);

- *діяльнісний* (розглядає, що розвиток найкращих якостей людини відбувається у процесі оволодіння людською діяльністю);

- *проблемно-цільовий* (окреслює важливість об'єднання цілей керівництва, управління як склад нероздільного процесу, який сприятиме вихованню лідерських якостей учнів);

- *особистісний* (підкреслює необхідність визнання унікальності особистості, її моральної волі, права на повагу, врахування вікових особливостей дітей шкільного віку, у тому числі визнання дітей активними суб'єктами навчально-виховного процесу);

- *екзистенціальний* (розуміється як підтримка виховання особистісних якостей і розвитку особистості дитини, коли вона самостійно обирає своє місце, виходячи з розуміння власних можливостей);

- *компетентнісний* (передбачає теоретично обґрунтовану систему, що включає ідеї, принципи та пов'язані з ними методи і форми практичної діяльності загальноосвітніх навчальних закладів, спрямовану на виховання та розвиток здібностей учнів, набуття досвіду самостійного та творчого розв'язання складних життєвих проблем, лідерства та особиста якісна освіта, набуття та успішне виконання соціальних ролей);

послідовний (визначає, що виховання лідерських якостей особистості здійснюється в кілька етапів. Кожен етап відповідає своїм завданням, методам і прийомам навчання) [40].

Лідерство – це вміння особи за наявності особистих якостей чинити вплив на поведінку певних осіб та груп людей з метою направлення їх зусиль на досягнення поставлених завдань (А. Калюжний) [61].

Формування лідерської позиції в учнів початкових класів як окреме питання не досліджувалося, а переважно розглядалося у змісті інших проблем вивчення лідерства як феномена на різних етапах онтогенезу. Стосовно молодшого шкільного віку, то більш детально його вивчали наступні вчені: О. Киричук, П. Блонський, О. Тищенко, Дж. Ностренд.

Точнішим є поняття «лідерська позиція» – групове, динамічне, відносно стійке особистісне утворення, що визначається певною системою відносин людини до інших та особисто до себе у складності соціальних відносин; зовнішньо її можна виявити у поведінці лідера і діяльності; внутрішньо позиція лідера спричинюється системою установок, завдань і цінностей та відбиває характер потреб, суджень, мотивів особистості; змістовні компоненти лідерської позиції в учнів початкових класів (когнітивний, мотиваційно-емоційний, діяльнісно-поведінковий); обґрунтовано критерії та показники сформованості лідерської позиції у молодших школярів [61]:

1) здатність аналізувати власну лідерську позицію (володіння знаннями про ключові досліджувані поняття, аналіз особистісних якостей, розуміння причин успіху/невдачі в досягненні певної цілі);

2) соціальна спрямованість (мотивація лідерства, самооцінка, моральний вектор спрямованості, ціннісні орієнтири);

3) соціальна активність (інтенсивність вияву позиції, стиль лідерства, рівень домагань, соціометричний статус).

Саме молодший шкільний вік є найкращим періодом для виявлення і розвитку лідерських якостей. Початкова школа допомагає дітям вчитися жити і працювати в колективі, команді, виявляти і показувати організаторські здібності, спілкуватися з однолітками і вчителями, формувати власну позицію і вміти її відстоювати, доводити її, наводячи аргументи.

У різних наукових дослідженнях, а також у сучасному світі формування справжніх лідерів більше розглядається на рівні державного, стратегічного завдання. Розгляд цього питання і його вирішення стануть

дорогою до прогресу, вдосконалення суспільства, забезпечення світової і національної безпеки в широкому її розумінні.

У Державному стандарті початкової освіти за мету початкової школи поставлено всебічний розвиток дитини, її здібностей, талантів, компетентностей, а також наскрізних умінь, стосовно вікових та індивідуальних психофізіологічних особливостей і потреб, розвиток самостійності, допитливості, творчості. Державний стандарт передбачає опис обов'язкових результатів учнів початкової школи. Про рівень розвитку лідерських якостей здобувачів освіти свідчать такі результати: уміння письмово та усно висловлювати власні думки; конструктивно керувати емоціями; зрозуміло та аргументовано пояснювати факти; формування допитливості; бажання шукати і пропонувати свої ідеї; самостійно або в команді, групі досліджувати та спостерігати; робити висновки на основі сформульованих припущень; здатність діяти як відповідальний громадянин; брати участь у громадському та суспільному житті (школи та класу); виявляти повагу, толерантність до інших; уміння конструктивно співпрацювати, правильно поводити себе у конфліктних ситуаціях; проявляти ініціативність; брати на себе відповідальність за прийняті рішення; вміти організувати свою діяльність, щоб досягти цілей; готовність до втілення інноваційних ідей в життя; проявляння критичного, логічного, асоціативного мислення [47].

У типових освітніх програмах, які розроблені під керівництвом О. Савченко формування лідерських якостей проявляється через: сприймання та оцінювання усної інформації; практичне оволодіння діалогічною формою мовлення; відтворення усних діалогічних висловлювань; практичне розрізнення художніх текстів (їх сприймання); роботу з медіапродукцією; через формування дослідницьких умінь; розвиток толерантності у комунікації між людьми; ціннісне ставлення до приватного життя інших; усвідомлення правової відповідальності у ситуаціях; використання норм і правил життя в суспільстві; інші соціальні навички під час взаємодії і

співпраці в певних видах діяльності; залучення до благодійної діяльності; виконання трудових дій в побуті для самообслуговування; демонстрацію власної або колективної проєктної діяльності, їх обговорення; набуття учнями досвіду через емоційно-естетичні переживання; вміння самовиражатися й керувати своїми емоційними станами через мистецькі дисципліни та види художньої творчості [56, 57].

Змістове наповнення типових програм, розроблених під керівництвом Р. Шияна, вказує на такі елементи розвитку лідерських якостей: сприймання усної інформації, виокремлення для себе цікавої інформації, передача її змісту іншим; чітке формулювання своєї думки стосовно почутого матеріалу; може розрізняти емоції співрозмовника, використовує вербальні і невербальні засоби спілкування; проведення паралелей між почутими ситуаціями і власними; самоаналіз та самооцінювання результатів своєї праці, структурований аналіз роботи інших учнів; формулювання висновків, обґрунтування причин певних рішень; самостійне виконання поставлених завдань; вміння працювати в команді, щоб досягти спільної мети; вміння долати бар'єри, пов'язані з невизначеністю та ризиками, неоднозначністю; здатність описати себе, свій характер, захоплення; експериментує при створенні художніх образів; розвиток креативності та мистецьких здібностей учнів через практичне засвоєння основ художньої мови різних видів мистецтва та способів художньо-творчого самовияву; вміння презентувати себе і власні досягнення, критично та адекватно їх оцінювати, взаємодіяти з іншими через мистецтво у своєму середовищі, зокрема в обговореннях, культурно-мистецьких заходах тощо [58, 59].

У Концепції НУШ за мету поставлено виховати людину-новатора та громадянина, який без заперечень і сумнівів зможе приймати важливі рішення згідно прав людини [42].

Тепер, замість стандартного запам'ятовування фактів і понять, учні набуватимуть низки компетентностей – сукупності знань, умінь, навичок, думок, цінностей, видів мислення та безліч інших різних якостей, які дадуть

змогу успішно орієнтуватися в суспільстві, провадити професійну та навчальну діяльність. Бачимо, що так відбувається формування багажу знань і здатності ним користуватися, а ще цінності, які важливі для кожного випускника української школи для життя.

Наскрізні вміння є спільними для всіх компетентностей, а саме: критичне та системне мислення, здатність правильно формувати і висловлювати власну думку як усно, так і письмово, читання з розумінням, здатність чітко і логічно обґрунтовувати позицію, творчість, креативність, ініціативність, вміння володіти емоціями і правильно ними керувати, оцінювати ризики, самостійно приймати рішення, вирішувати проблеми, здатність взаємодіяти з іншими людьми [42]. Опанування цих компетентностей стане шляхом до розвитку лідерських якостей особистості.

Нова українська школа поставила перед собою одне з головних завдань – створити найкращі умови для учнів, які сприятимуть становленню себе як особистості, підготовці до життя в суспільстві, що, тим самим, слугуватиме для розвитку лідерських якостей дитини [42].

Період, під час якого здійснюється формування і розвиток необхідних якостей особистості, які дозволяють дітям ступити у дорослий світ, є самоцінним і припадає на молодший шкільний вік.

У цьому віці стаються достатньо великі зміни у взаєминах учнів між собою. Адже це той час, коли встановлюються колективні зв'язки, формується громадська думка, відбувається як самооцінювання, так і взаємооцінювання.

Через це, в учнів початкових класів утворюється суспільна спрямованість особистості, з'являється інтерес до діяльності інших дітей, до діяльності класу. Ця спрямованість молодшого школяра проявляється у бажанні дитини бути серед однокласників, все виконувати разом, групою, робити те, що й інші. Це можна побачити у їх наслідуванні: хтось починає сміятися – інші теж сміються, дитина вигадала якийсь приклад – решта хочуть вигадати схожий.

Молодший шкільний період – це період зміни ставлення учнів один до одного, пов'язаний з позиціонуванням однолітків і класного колективу, встановленням колективних зав'язків, формуванням громадської думки, вимог і оцінок один до одного. Тому на цій основі діти починають будувати власну спрямованість особистості, засвоюють моральні вимоги не тільки вчителя, а й однолітків, формують нові моральні почуття та потреби. Базові потреби молодших школярів пов'язані з необхідністю у наступному: постійне спілкування з однолітками; емоційний контакт; визнання, оцінка своїх дій і вчинків; виявлення своєї позиції щодо інших, світу; дружба, повага до особистості, самоповага, отримання нових знань і навичок. З огляду на це перед учителем постає досить важливе завдання: зрозуміти мотивацію тієї чи іншої поведінки молодших школярів, пояснити її характер і доцільність у певних життєвих ситуаціях [25; 53].

Відмінною рисою молодшого віку є створення основи для формування самооцінки учня, яка вказує на його ставлення до самого себе, порівняння досвіду діяльності та спілкування з іншими, а також формулювання поведінки та розвитку учня у майбутнє [11].

У дослідженнях І. Кона [29] та М. Заміщак [21] виокремлено такі рівні самооцінки учнів початкової школи: високий (здатний до самоцінних дій: оцінює свою поведінку, дії, ставлення, позицію; адекватно себе оцінює; розуміє моральні ідеали, норми та оцінює себе відповідно до них; здійснює самокорекцію та саморегуляцію самооцінки); задовільний (опосередковано оцінює власні дії, ставлення, позиції, частково розуміє моральні ідеали та норми, зрідка оцінює себе відповідно до них; здебільшого порівнює себе з однолітками та ровесниками; самокорекція самооцінки не завжди притаманна, а саморегуляція непостійна); низький рівень (невизначено оцінює власні дії, самооцінка не чітка, моральні норми й ідеали не є цінністю; самокорекції та саморегуляції самооцінки немає чи має ситуативний вияв). З цього випливає, що учень-лідер повинен мати оптимально адекватну самооцінку, яка допоможе розрахувати ймовірність

розв'язання певних завдань різного типу складності, правильно оцінити власні дії та поставити цілі.

Якщо запитати дитину, кого вона вважає лідером у класі, відповідь буде зосереджена на мотивованому учневі, який хоче брати участь у всіх заходах та іграх, хоче бути лідером, який виявляє інтерес до своїх однокласників, хоча в навчанні може бути не найкращим.

Для того, щоб діти могли ефективно використовувати свої можливості в майбутньому, необхідно допомогти їм досягти такого рівня соціальної зрілості, який спонукатиме їх розвивати лідерські якості та не боятися позитивно позиціонувати себе в житті.

У багатьох дітей є приховані лідерські якості, але вони не завжди розвиваються в правильному руслі. Це відбувається через відсутність навичок спілкування, взаємодії, співпраці тощо. Тому досить важливо включати в систему освіти елементи, які можуть виховати справжніх лідерів. Дуже важливо вчасно діагностувати лідерські якості людини. Учителі повинні бачити лідерський потенціал учнів, щоб створити комфортні та сприятливі умови для їх розвитку.

Дослідники виокремлюють особливості, які свідчать про наявність лідерських якостей у дитини, як от:

- лідер не стане досягати своїх цілей, застосовуючи крики, істерики і вказівки для інших; така дитина швидко і без проблем може привернути увагу друзів, придумуючи різні ігри, дії з докладною і зрозумілою інструкцією;

- діти-лідери не уникають конфліктних і суперечливих ситуацій, а навпаки – здатні взяти на себе відповідальність за скоєні вчинки; вони помітні своєю напористістю і рішучістю;

- лідерські якості проявляються в намаганні дитини бути першою і головною скрізь і всюди;

- у дітей-лідерів дуже часто формулюються цікаві плани, з планом різних варіантів результату дій;

- такі діти не будуть чекати когось, хто зможе запропонувати їм цікаву гру, діяльність або дасть якусь річ, вони самі впораються з цією проблемою, вигадуючи для себе різні заняття, ігри.

- хитрість – риса, яка часто прослідковується у дитини-лідера; з її допомогою конфлікти вирішуються мирними обговореннями і учасники суперечки залишаються задоволеними;

- діти з лідерськими якостями дуже допитливі і кмітливі, за всім довкола спостерігають і запам'ятовують для себе потрібну інформацію;

- цим дітям подобається спілкуватися, вони з легкістю і без проблем вступають у контакт з іншими, вони є щирими й відкритими особистостями [50].

Ураховуючи психологічні особливості молодших школярів у вихованні лідерів, виокремлюють риси, які забезпечують ефективне лідерство: гідність, повага, справедливість, працездатність, відповідальність, ініціативність, самостійність, прагнення до досягнень й успіху [15, с. 271-275].

Л. Уманський виділяє різні ролі лідера в колективі учнів: лідери-організатори (ділові), лідери генератори емоційного настрою (емоційні), лідери-майстри, лідери ерудити [27].

Дослідимо детальніше їхні особливості.

Ділові лідери відіграють основну роль у вирішенні завдань, призначених для класу, у реалізації трудової, навчальної діяльності.

Функція емоційних лідерів пов'язана з діями, найчастіше відносяться до частини міжособистісного спілкування у класі. Емоційний лідер вміє будувати довірливі відносини з людьми, створює комфортну психологічну атмосферу. Таку людину можна назвати серцем групи, до неї кожен може звернутися за порадою, співчуттям.

Ділові лідери формують міжособистісні стосунки з більшістю однокласників, ніж емоційні. Це відбувається через бажання таких лідерів добре знати багатьох своїх однокласників, що, таким чином, допомагає будувати відносини, використовуючи відповідні знання. А ось емоційні лідери не мають наміру управляти класом.

Лідер-майстер – це найбільш досконало підготовлений у певній сфері діяльності член колективу.

Діти, які можуть бути активними і досконало вправляються в усіх галузях шкільного життя відносяться до абсолютних лідерів класу [27].

Найбільш значний та вагомий вплив на класний колектив мають ділові та абсолютні лідери, адже вони можуть розрізнати статус однолітків [14].

Як відомо, провідною діяльністю молодших школярів є навчання. Учні зазвичай задіяні у різних видах діяльності: спортивній, ігровій, громадській роботі, естетичній, займаються виконанням різноманітних завдань. Саме тоді, можна виявити формальних і неформальних лідерів [4, с. 430].

Крім того, у початковій школі більш важливими стають лідерські якості та вміння організовувати діяльність. У закладах дошкільної освіти, коли діти починають проявляти лідерські якості (наприклад, підвищувати рівень активності, цікавитися різними видами діяльності, керувати іграми тощо), вихователі часто стримують або вказують на енергію дитини замість того, щоб спрямувати її в потрібне русло [31, с. 42-52]. Саме тому вчителям (або дорослим) важливо приділяти увагу створенню умов для того, щоб лідери були активними та брали на себе лідерські ролі. Адже дорослі або можуть сприяти розпізнаванню і розвитку лідерських якостей, або ж навпаки – пригніченню цього. Інколи дорослі самі того не розуміючи пригнічують дитину: своїм криком, невдоволенням, недовірою, що дитина може щось зробити або ж роблять все за неї, ніби заривають лідерські якості глибоко всередині. Тому роль дорослого у процесі формування лідерських якостей є значною і важливою.

Таким чином, можна зробити висновок, що молодший шкільний вік відноситься до періоду, у якому стаються деякі зміни у відносинах учнів, через орієнтацію на учнівський колектив, встановлення колективних зв'язків, обговорення і виявлення спільної думки, вимогливості один до одного та взаємооцінювання. Тому, саме цей період є важливим для розвитку лідерських якостей у дітей. Важливою є роль учителя, адже він має створити сприятливі умови для виявлення і розвитку лідерських якостей у кожного учня класу.

Висновки до першого розділу

На основі аналізу психолого-педагогічної літератури визначено різні підходи до визначення понять «лідер», «лідерство», «лідерські якості». З'ясовано, що поняття «лідер» трактується як людина соціальної групи, яка володіє гарними організаторськими здатностями, вміє спілкуватися з людьми, надихає інших і веде членів колективу до спільно поставленої мети; «лідерство» – це коли людині надається можливість вирішувати різні колективні (групові) задачі, впливати на поведінку інших учасників групи, а також закріплення групою такого права за даною людиною, що дає змогу їй володіти одним чи декількома видами влади й займати головне місце в ієрархії групи; «лідерські якості» – сукупність особистісних рис, якими наділений лідер і які допомагають вирішувати складні ситуації, приймати важливі рішення і бути авторитетом для групи, вони забезпечують ефективне лідерство. Розглянуто процесуальний підхід стосовно типології лідерства, проаналізовано групи лідерських якостей.

Здійснено аналіз нормативної бази системи освіти щодо розвитку лідерських якостей молодших школярів. З'ясовано, що в Новій українській школі значна увага приділяється вихованню дитини-новатора, яка зросте свідомим громадянином і зможе приймати важливі рішення, зможе вдало соціалізуватися і знайти своє місце в житті. Проаналізовано психологічні особливості, які допоможуть розпізнати лідерські якості у молодших школярів: ці діти люблять бути першими, в центрі уваги; вони легко організовують спільну діяльність (гру), досягають бажаного без крику, істерик, конфліктів; вони допитливі, кмітливі, наполегливі, самостійні; здатні нести відповідальність за ту чи іншу ситуацію. Закцентовано на ролі вчителя у розвитку лідерських якостей молодших школярів, який може вчасно діагностувати лідерські якості дитини і створити сприятливі умови для їх розвитку. Аналіз освітніх програм показав їхню спрямованість на розвиток лідерських якостей молодших школярів і тепер замість стандартного запам'ятовування фактів і понять, учні набуватимуть низки компетентностей

– сукупність знань, умінь, навичок, думок, цінностей, видів мислення та безліч інших різних якостей, які дадуть змогу успішно орієнтуватися в суспільстві, провадити професійну та навчальну діяльність.

У процесі роботи було досліджено ролі лідера в учнівському колективі: лідери-організатори (ділові), лідери генератори емоційного настрою (емоційні), лідери ініціатори, лідери-умільці, лідери ерудити. Кожен з них наділений певними особливостями.

Отже, молодший шкільний вік є сенситивним для формування і розвитку лідерських якостей, адже зазнає змін середовище дитини, де вона отримує певний соціальний статус та проводить багато часу взаємодіючи з дорослими та однолітками і має змогу проявити себе в якості лідера.

РОЗДІЛ 2

ВИВЧЕННЯ РОЗВИТКУ ЛІДЕРСЬКИХ ЯКОСТЕЙ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ У ПРАКТИЦІ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

2.1. Стан розвитку лідерських якостей учнів початкової школи

З метою перевірки наведених теоретичних положень було проведено експериментальне дослідження для встановлення стану проблеми розвитку лідерських якостей учнів в практиці роботи початкової школи. Метою дослідження було визначення рівня розвитку лідерських якостей молодших школярів, а також виявлення ставлення вчителів початкових класів до проблеми розвитку лідерських якостей учнів та досвіду їхньої роботи в цій сфері.

Констатувальний етап експериментального дослідження проводився у листопаді 2021 року і передбачав застосування таких методів дослідження 1) тестування учнів четвертого класу з метою з'ясування рівня розвитку лідерських якостей; 2) бесіда з учителем; 3) спостереження за учнями для виявлення серед них лідерської поведінки; 4) анкетування вчителів початкової школи стосовно проблеми розвитку лідерських якостей учнів.

Дослідження проводилось на базі загальноосвітньої школи № 29 м. Чернігова. Загалом у констатувальному експерименті брали участь 28 учнів четвертого класу.

З метою виявлення рівнів розвитку лідерських якостей учнів четвертого класу проведено тестування, що передбачало відповіді на 10 запитань закритого типу.

Тестування проводилось за методикою «Експрес-тест самооцінки лідерства» [37] (див. додаток А).

Цей експрес-тест дозволяє визначити актуальний рівень лідерства у сумісній діяльності.

На перше питання «Що для тебе є важливішим у грі?», більшість учнів відповіли, що обрали розвагу – 89,3 %, лише 10,7 % – перемогу. Можна

зрозуміти, що дітям важливий сам процес гри, а не перемога. Тобто вони хочуть отримати емоції, насолоду від гри, від взаємодії з іншими.

Проаналізувавши відповіді учнів на друге питання «Чому ти надаєш перевагу в груповій або проектній діяльності під час створення чогось?» ми побачили, що дітям більше подобається щось пропонувати, організовувати, тобто виявляти ініціативу (53,6 % респондентів), щодо 46,4 % респондентів – їм імпонує слухати й обговорювати пропозиції інших. Дуже важливо, щоб діти не лише слухали, а й самостійно щось пропонували, щоб вони не боялися висловлювати свою думку.

Аналіз відповідей на третє питання «Чи здатний ти витримати критику, дорікання, не входячи у дрібні суперечки, не виправдовуючись?» показує як діти відносяться до конфліктних ситуацій: чи схильні вони вступати в суперечки або ж їм краще все вирішувати мирно, без зайвих сварок. Позитивну відповідь дали 35,7 % учнів, негативну – 64,3 %. Бачимо, що більша половина ставиться до критики з розумінням, вміє аналізувати і робити висновки.

Аналіз відповідей учнів на питання «Чи подобається тобі, коли тебе хвалять привселюдно?» дозволяє зрозуміти, як учні сприймають увагу до них. 75 % дітям це до вподоби, а 25 % учнів вказали, що не люблять похвалу. Можливо, діти не люблять похвалу через сором'язливість або просто недооцінюють свою діяльність. Важливо створювати ситуацію успіху, щоб кожен учень міг адекватно сприймати похвалу.

Питання «Чи відстоюєш ти свою думку, якщо обставини (думка більшості) проти тебе?» показало наступні результати: 64,3 % респондентів дали відповідь «так», 35,7 % – «ні». Це свідчить, що більше половини учнів здатні критично мислити, висловлювати свою думку, доводити її, що є одним із основних показників лідерства.

Проаналізувавши відповіді на шосте питання «У компанії, у спільній справі ти завжди заводило, вигадуєш щось цікаве для інших?» побачили, що 78,6% учнів обрали позитивну відповідь, тобто у них яскраво виражені

організаторські, комунікативні здібності, а 21,4 % обрали негативну відповідь.

Наступне питання «Чи вмієш ти приховувати свій настрій від оточуючих?» дає можливість виявити, як добре діти володіють своїми емоціями. 78,6% учнів здатні керувати емоційним станом, 21,4 % – ні.

«Чи завжди терміново й безвідмовно робиш те, що говорять інші?» – питання, яке показує наскільки учні вміють протистояти комусь, не боячись показати своє невдоволення, виступити проти вказівки, висловити свою думку. 71,4 % учнів відповіли «так», тобто вони здатні постояти за себе, 28,6 % – «ні». З результатів опитування бачимо, що лише 28,6 % здатні постояти за себе, решті (71,4 %) – легше промовчати, підкоритися, виконати вказівки когось. Учителю варто приділити цьому увагу, навчити дітей не боятися говорити «ні», відстоювати свою точку зору. Адже, якщо учні не зрозуміють це з молодших шкільних років, то далі їм буде важко соціалізуватися, кожен зможе використовувати їх фізичні, інтелектуальні здібності.

Аналіз відповідей на питання «Чи вдається тобі в розмові переконати, привабити на свій бік тих, хто раніше був з тобою не згоден?» показав наступні результати: позитивну відповідь обрали 68 % респондентів, негативну – 32 %. Тобто, більшість дітей вміють спілкуватися з іншими, володіють гарними ораторськими здібностями, вони здатні організувати роботу колективу, вести інших за собою задля досягнення спільної мети. Відповіді на це питання показали, наскільки учні можуть оцінювати своє вміння знаходити спільну мову з іншими, комунікувати.

На питання «Чи подобається тобі вчити (повчати, виховувати, навчати, давати поради)?» більшість дітей (78,6 %) відповіли «так». Це свідчить про те, що вони оцінюють свою здатність надихати, заспокоювати інших, критично аналізувати ситуації й підтримувати інших. 21,4 % учнів негативно відповіли на це питання.

На основі аналізу психолого-педагогічної літератури та власного досвіду визначено **рівні самооцінки лідерства молодших школярів:**

– *високий рівень*, який характеризується наявністю в дитини чудових комунікативних, організаторських навичок. Вона активно висловлює свою позицію, доводить думку, наводячи аргументи, розуміє емоції інших і вміє керувати своїми. Дитина хоче і може організовувати дозвілєву активність однолітків, вміє переконувати і вести за собою. Вона не створює конфліктних ситуацій, а в разі виникнення подібного може легко це вирішити.

– *середній рівень* передбачає гарні комунікативні, організаторські навички. Учень вміє доводити свою думку, але не завжди це робить. Інколи йому легше промовчати, наприклад, в конфліктних ситуаціях. Він не завжди бажає бути в центрі уваги, вигадувати щось цікаве.

– *низький рівень* характеризується погано розвиненими лідерськими якостями. Дитина звикла бути осторонь багатьох діяльностей, їй важко висловлювати свою думку, тим паче, її доводити. Вона не звикла пропонувати свої ідеї, організовувати ігри. Рідко демонструє емоції, адже не вміє їх контролювати або показує неправдиві.

На основі узагальнення результатів тестування виявлено 3 рівні самооцінки лідерства учнів 4 класу: високий, середній, низький. Високий рівень мають 14 учнів класу, що становить 50 %; середній – 11 учнів (39,3 %); низький – 3 учні (10,7 %).

Результати тестування показано на діаграмі.

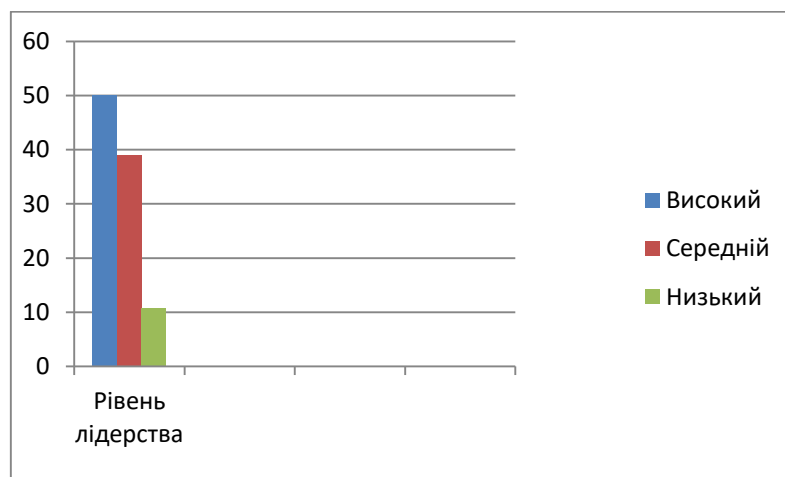


Рис. 2.1. Результати тестування самооцінки лідерства учнів 4 класу

Аналіз одержаних результатів свідчить, що половина учнів класу відчують і позитивно оцінюють свої лідерські якості, тобто вони розуміють власну здатність бути лідером.

Також було проведено спостереження за діяльністю учнів. Учні-лідерів стало помітно відразу. Цих особистостей вирізняла активність та упевненість як у своїх діях, так і в своїх словах. Вони організовували біля себе групу однокласників, хотіли бути в головних ролях в іграх. Дані учні чудово виконували завдання за вказівками вчителя на уроці, впевнено доводили свою думку, не боячись висловлюватися. Багато учнів також добре працювали, піднімали руку, але, коли їх викликали, то не завжди впевнено і правильно давали відповідь. Під час проведення бесіди вони розказали, що їм важко правильно та переконливо висловлюватися: «не можу переконати інших», «знаю, але не можу розказати», «не вмію красиво розказати». Очевидно, що у цих учнів потрібно розвивати комунікативні навички. Були й такі учні, які взагалі не проявляли активності на уроці. Під час індивідуальної розмови, вони назвали наступні причини: «сиджу тихо, щоб не запитували», «мені краще, коли на мене не звертають уваги», «боюсь говорити при інших». Ці результати свідчать про низький рівень лідерства.

Крім того, було проведено бесіду з учителем щодо лідерських якостей учнів. Учителька наголосила, що лідери в класі є, але їх не так вже й багато. Працюючи і спостерігаючи за ними, вона виділила 3-4 основних лідерів. Це наполегливі, відповідальні, кмітливі, активні учні, які легко доводять свою думку, знаходять спільну мову з іншими, організовують щось цікаве, незвичне. Саме ці діти є претендентами на високий рівень лідерства. Решта учнів мають достатньо гарний потенціал, але його варто ще розвивати. Ми побачили розбіжності у результатах самооцінки учнями власного лідерства і словами вчителя. На нашу думку, це спричинено тим, що учні недостатньо об'єктивно оцінили свої лідерські якості. Проте позитивним є те, що лідерський потенціал відчуває більше половини учнів класу.

З метою виявлення ставлення вчителів до проблеми розвитку лідерських якостей своїх учнів та вивчення досвіду їхньої роботи в цьому напрямі було опитування, в якому взяли участь 25 учителів початкових класів (див. додаток Б).

На питання «Чи вважаєте Ви, що потрібно розвивати у дітей лідерські якості?», 96 % учителів відповіли «так», а 4 % – «ні». Респонденти обґрунтували це наступним чином: «лідерські якості, спрямовані на виховання комунікабельності, вміння досягати поставлених цілей, знаходити спільну мову з однолітками, соціалізацію»; «лідерські якості – є важливою складовою успішних і щасливих людей в майбутньому». Щодо негативної відповіді, то вона трактувалася так: «щоб не дуже підвищувалася самооцінка дитини».

Учителі, які взяли участь в опитуванні, виділили наступні характеристики дитини-лідера: комунікабельність, відповідальність, наявність власної думки, рішучість, впевненість, гарна адаптація до нових умов життя, самодисципліна, чесність, саморозвиток, наполегливість, чудові організаторські здібності.

Для виявлення дитини-лідера опитані вчителі рекомендують «спостерігати за нею, за її вчинками, діями», «її помітно в груповій роботі», «можна провести ігрові тести»; «можна дати якусь доручення і побачити, як учень його виконає». Така дитина, за словами вчителів, активна, відповідальна, вона знаходиться в центрі уваги, пропонує різні ідеї, має багато друзів, її поважають, лідер не боїться поразок.

Щоб побачити лідера в класі респонденти радять: «послідкувати за ним, за його діями, вчинками», «таку дитину помітно в колективній, груповій діяльності», «застосувати ігрові тести», «доручити якусь справу і побачити якість виконання».

96 % респондентів вважають, що у їхньому класі є учні-лідери, 4 % – вважають, що немає. Щодо кількості таких учнів у класі більшість учителів

вказали, що до 5, один вчитель вказав, що в його класі немає жодного лідера.

На запитання «Чи розвиваєте Ви лідерські якості в учнів свого класу» від усіх отримали позитивну відповідь. Учителі запропонували наступні методичні рекомендації для розвитку лідерських якостей молодших школярів: «створювати ситуацію успіху», «сприяти розвитку критичного мислення», «давати доручення дітям», «поділяти ідеї дітей», «заснувати у класі «Школу лідерів», «виховувати ораторів», «організовувати свята, тренінги, застосовувати різні форми навчання: групові, проєктні», «використовувати «крісло автора», «організовувати КТС», «звертати увагу на сильні сторони дітей», «давати змогу учням організовувати щось самостійно (наприклад, урок, гру, міні-свято)».

Таким чином, за результатами експрес-тесту самооцінки лідерства 50 % учнів класу думають, що у них високий рівень лідерства, 39,3 % – середній і тільки 10,7 % визначили свій рівень як низький. Проте, власні спостереження за дітьми, аналіз результатів бесіди з учителем показали дещо відмінні результати. Однак, ми побачили, що у достатньої кількості учнів є задатки лідерського потенціалу і бажання його розвивати. Для цього вчителю важливо створити умови для розвитку лідерських якостей учнів.

Аналіз результатів опитування вчителів свідчить, що більшість з них намагаються розвивати лідерські якості учнів, вони дійсно розуміють важливість роботи в цьому напрямі. Розвивають лідерські якості наступним чином: дають певні доручення, розвивають комунікативні навички, використовують групові, проєктні завдання, ігрові та виховні ситуації, змагання; щоб виховувати самостійність, наполегливість, відповідальність пропонують брати на себе різні ролі в класі («організатор-активіст діяльностей на перерві, «помічник учителя»), запитують порад у дітей, дослухаються до їхніх думок, пропозицій, створюють ситуації успіху. Адже розвинуті лідерські якості дозволять дитині впевнено соціалізуватися, досягти значних успіхів і знайти свою місію у подальшому житті.

2.2. Методичні рекомендації щодо розвитку лідерських якостей молодших школярів

Узявши до уваги аналіз психолого-педагогічної літератури, вивчивши досвід роботи вчителів та результати констатувального експерименту вважаємо за потрібне запропонувати методичні рекомендації стосовно розвитку лідерських якостей молодших школярів. Ці рекомендації можуть стати у нагоді вчителям у роботі з молодими школярами і батькам дітей.

1. Показувати правильний приклад

Для того, щоб дитина могла стати лідером, її має оточувати атмосфера лідерства. Чудовий спосіб продемонструвати лідерство в дії, наприклад, батьківська участь у громадських роботах. Таким чином, діти матимуть змогу зрозуміти, як це важливо впливати на життя інших, бути частиною суспільства, робити свій внесок у певну справу.

2. Сприяти розвитку соціальних навичок

Важливою компетентністю, якою діти повинні оволодіти, є сфера соціальних навичок, оскільки вони визначатимуть, наскільки добре дитина буде прийнята в соціальному середовищі. Тому необхідно розвивати такі якості, як комунікабельність, відповідальність, впевненість у собі, толерантність тощо. Соціально розвинені діти можуть сміливо займати керівні позиції.

3. Навчити мистецтву вдосконалення переговорів

Справжній лідер повинен бути хорошим оратором. Він повинен вміти відстоювати свої погляди і шукати компроміси, а не вдаватися до конфліктних ситуацій. Тож, замість того, щоб давати дитині тверду відповідь «так» чи «ні», зробіть пропозицію, ситуацію та дайте їй шанс зіткнутися з нею, самостійно спробувати вирішити певну проблему.

4. Вчити обирати правильний варіант, але й не боятися помилок

Дуже важливо, щоб діти намагалися приймати правильні рішення. Для цього можна звузити варіанти «відповідей» до двох-трьох, зваживши при цьому всі «за» і «проти». Це стане в нагоді, коли потрібно буде зробити

правильний вибір в повсякденному житті. Головне навчити обирати потрібний варіант, проте й не боятися помилок.

5. *Виховувати самостійність, давати можливість здійснювати власні помилки*

Діти не завжди виконують все правильно і вдало, «все й відразу» у них не виходить. У дорослих часто виникає бажання їм допомогти, коли вони щось виконують і на своєму шляху зустрічають перешкоди, накоплюють багаж труднощів. Дорослі помиляються, роблячи все за дітей. Адже, як відомо, не все вдається з першого разу – головне намагатися і не зупинятися. З допомогою такого способу діти старатимуться досягати цілей, хоч і невеликих. Дитина повинна накопичувати власний досвід, вчитися приймати рішення самостійно, знаходити варіанти вирішення різних ситуацій. Тому важливо не давати їй готові відповіді. Якщо батьки все вирішуватимуть і робитимуть замість дитини, то в дорослому житті вона не прийматиме самостійних рішень, не зможе взаємодіяти з іншими.

6. *Підтримувати дітей*

Дуже часто діти люблять шукати себе в чомусь. Хтось уявляє себе кухарем, хтось лікарем, продавцем, учителем, перукарем. Не потрібно це ігнорувати. Краще погратися з ними, розказати більше про ту чи іншу діяльність. Важливо підтримувати дитину, хвалити її, не докоряти через дрібниці. Потрібно порівнювати дитину з її особистими досягненнями: що вона вміла раніше, і що зараз, тобто аналізувати її зростання, розвиток, а не порівнювати з кимось іншим. Здорова самооцінка допоможе зберегти впевненість у собі.

7. *Привчати до відповідальності*

Важливо роз'яснити дітям поняття «відповідальність», його значення в житті. Вони повинні знати, що багато чого залежить від їхніх дій. Якщо ігнорувати й не дотримуватися певних обов'язків, можуть виникнути проблеми.

8. *Вчити дітей програвати*

Активна участь дитини в групових іграх, змаганнях сприятиме розвитку цієї якості. Необхідно проговорити, що через невдачі не варто засмучуватися, адже вони роблять нас міцнішими морально, загартовують наш дух. За кожною поразкою відкривається новий шлях, етап розвитку. Життя не завжди буде легким і до цього треба бути готовим.

9. Сприяти позитивному мисленню

Іноді ця риса може бути вродженою частиною характеру, проте вона також може розвиватися за допомогою проектування батьками, вчителями, знайомими, наставниками. Якщо дитина зіштовхується з перешкодами і при цьому може мислити позитивно, це створить територію для творчості, стійкості, тобто допоможе змінити її мислення.

10. Розвивати логічне і критичне мислення

Критичне і логічне мислення дає можливість дитині застосовувати наявні знання та навички, щоб творчо розв'язувати проблеми, розуміти думки інших людей, висловлювати власну думку тощо. З допомогою критичного мислення діти розуміють події, що відбуваються, аналізують і протиставляють інформацію, будують причинно-наслідкові зв'язки.

11. Заохочувати читанням

На жаль, сьогодні відсутність у дитини бажання читати книги є розповсюдженою проблемою. Але, діти, які читають, мають значний прогрес з більшості навчальних предметів. Якщо дитина вміє швидко і свідомо читати, то вона з легкістю опрацює потрібний матеріал, опанує нові знання, зрозуміє поставлене завдання тощо і, зрозуміло, швидше його виконає. Ще одним позитивним моментом від читання є збагачення словникового запасу учнів, а це, в свою чергу, дасть можливість вдало і зрозуміло висловлювати свою думку, аргументуючи її. Це є важливою складовою якостей лідера.

12. Використовувати у навчання цікаві форм й методів роботи

Розвитку лідерських якостей учнів сприятиме застосування наступних форм і методів навчання: парна, групова робота, проєктна діяльність, сюжетно-рольові й ділові ігри, інсценування, дебати, дискусії, круглі столи,

квести тощо. Використання їх під час організації освітнього процесу сприятиме розвитку комунікативних, організаторських навичок, критичного, креативного мислення, вміння вислухати й проаналізувати думки та вміти висловлювати свої [65].

Безперечно, у кожному класному колективі є учень-ініціатор, організатор, активіст, який пропонує ігри, цікаві ідеї, він чудово взаємодіє з однокласниками, у різних ситуаціях вміє домовлятися і знаходити компроміс – це і є лідер. Проте рідко коли він про знає чи задумується. Учитель має виявити лідерські здібності всіляко сприяти їх розвитку, створити комфортні умови для цього. Звісно, є й такі учні, у яких не прослідковуються яскраво виражені якості лідера. Але, незважаючи на це, учителю варто організовувати роботу з розвитку лідерських якостей учнів усього класу.

Значні можливості щодо розвитку даних якостей учнів має використання в процесі навчання та в позаурочній діяльності спеціальних ігор та вправ, які в цікавій і зрозумілій формі закладають фундамент для виявлення і розвитку лідерських якостей.

Використання дібраних ігор та вправ, на нашу думку, сприятиме розвитку лідерських якостей молодших школярів, а також – формуванню представлення дітей про особистість лідера, характерні риси і якості, якими він наділений.

Вправа «Малюнок»

Учасники мають знайти собі пару. Один з них отримує малюнок, який не має побачити партнер. Другий учасник матиме чистий аркуш паперу й олівці, маркери, фломастери.

Вони стають спиною один до одного.

Учаснику з малюнком потрібно детально описати зображене напарнику, аби той зміг створити копію.

Одним парам можна ставити запитання учню з малюнком, іншим – ні.

Після завершення виконання роботи, дітям пропонується порівняти малюнки пар, які могли вільно спілкуватися з тими, котрі не могли обговорювати свої дії.

Відбувається обговорення результатів [65].

Ця вправа показує, наскільки важлива комунікація людей, скільки важливої інформації ми можемо отримати, правильно поставивши питання і отримавши відповідь.

Гра «Паровозик»

Учні стають один за одним, при цьому кладуть руки на плечі того, хто стоїть попереду, закривають очі. Перший учасник – машиніст. По маршруту, який вказує учитель (дорослий), він веде за собою решту дітей. Дана гра сприяє розвитку почуття відповідальності за інших людей, вміння тримати ситуацію під контролем. Дитина відчуває свою важливість і потрібність. Решта учасників вчаться довіряти один одному, покладатися на інших [63].

Вправа «Вирази емоцію»

Обладнання: м'який кубик із зображенням емоцій.

Для виконання цієї вправи учням необхідно утворити коло і кидати кубик один одному. Відповідно тому, яка емоція випала, з такою ж інтонацією потрібно проговорити будь-яку фразу (зараньше проговорену, однакову для всіх) [60]. Ця вправа допоможе дітям навчитися керувати своїм емоційним станом, розуміти емоційний фон інших.

Вправа «Оратор»

Справжній лідер має знати чого саме він хоче, а для цього він повинен вміти правильно і лаконічно висловлювати свою думку, підбирати правильні слова і знаходити оптимально вигідний для всіх вихід з різних мовленнєвих ситуацій. Дана вправа спрямована на розвиток комунікативних навичок.

Учителю потрібно заздалегідь обдумати список тем, які діти по черзі діставатимуть. Потім, без підготовки, обдумування, вони повинні розказати щось з відповідної теми. По завершенню вправи, необхідно проговорити всі деталі: кому було легко, кому важко говорити, без попередньої підготовки до

виступу, обрати промови учнів, які були найбільш вдалими і зрозумілими; обговорити, чому лідерам потрібно швидко і без зайвих розмірковувань орієнтуватися в мовних ситуаціях, добирати правильні слова і фрази.

Приклади тем, які можна використати для обговорень: «Моя сім'я», «Яким має бути справжній друг», «Наша класна родина», «Чому виникають конфлікти?», «Спілкування», «Я за здоровий спосіб життя» [34, с. 20].

Гра «Геній маркетингу»

Для організації цієї гри потрібно мати непрозорий мішечок з різними предметами (наприклад, книга, зошит, кулькова ручка, олівець, пакет з пластиковими ручками, лампочка тощо). Учасники по черзі дістають по одному предмету. Їх завдання полягає в наступному: необхідно продати цю річ групі. Для цього варто назвати максимум (не менше 5) вагомих переваг відповідного товару, застосувавши ефективний спосіб переконування [29, с. 25].

Вправа «Два слова»

Для цієї гри вам потрібно дві книги. Це може бути словник, оповідання, підручник, поетична збірка – будь-яка. Розгорніть їх навмання на довільній сторінці, потім пальцем тикніть на будь-яке слово в кожній книзі. Наприклад, у першій книзі це слово «ранок», у другій – «вода».

Завдання полягає в тому, щоб пов'язати два слова між собою у розповідь з логічною основою, яка може складатися з одного або декількох речень. Для прикладу, *«Починайте свій ранок з однієї склянки води»*.

Дуже цікаво створювати розповідь зі слів, між якими, здається, не може бути жодного зв'язку. З таких слів створюється несподівана історія, а процес створення стає більш складним і незвичайним.

Дана вправа дає змогу вчитися аналізувати та спів ставляти певні поняття та сенсові значення слів, утворюючи взаємозв'язки там, де, здавалось би, їх не може існувати [54].

Вправа «Асоціації (5+5)»

Щоб розпочати виконання вправи, потрібно уважно огледітись навкруги й обрати предмет (будь-який), що потрапив вам на очі. Наприклад, лампочка. Далі візьміть аркуш паперу та запишіть п'ять прикметників, які, ви вважаєте, характеризують обрану річ (наприклад, яскрава, маленька, корисна, тепла, сяюча).

Далі спробуйте підібрати зворотні асоціації – прикметники, які ніяким чином не будуть пов'язані з названим іменником (наприклад, смачна, рухлива, радісна, темна, шоколадна). Кожного разу старайтеся уявити, як би виглядав цей предмет з відповідною ознакою.

Підбирати зворотні асоціації набагато складніше, ніж прямі. Ця вправа розвиває креативність, ерудицію, понятійно-змістовий апарат [66]

Гра «Веди із зав'язаними очима»

Цю гру доцільно організовувати на великій критій або відкритій ділянці. З учнів формують дві команди, учитель дає пов'язки на очі всім, окрім одного – лідера. Команди знаходяться в протилежних сторонах майданчика. Учасник, у якого не зав'язані очі, повинен провести свою команду на іншу сторону відведеного місця, з використанням чітких вказівок. Чудовим варіантом є дорога зі смугою перешкод, яка підсилює мотивацію і бажання і показує ступінь довіри до свого командира-лідера. Ті, хто без проблем перетнуть лінію фінішу, стануть переможцями [34, с. 22].

Гра «Коллективне малювання»

Дітей потрібно об'єднати в групи. Кожній групі поставити завдання намалювати одну (спільну) картину. Кожен захоче зобразити головний елемент, тому їм потрібно буде дійти спільної згоди. Дана гра дасть змогу дітям вчитися згуртовуватися, знаходити компроміс (обирати спільну думку), не створювати при цьому конфліктних ситуацій [66].

Вправа «Наша картина»

Запропонована вправа спрямована на розвиток невербальної комунікації. Діткам треба стати парами. Кожній парі дається один аркуш паперу та одна кольорова крейда.

Завдання полягає в наступному: створити картину однією крейдою, не розмовляючи один з одним і заздалегідь не домовлятися про тематику і наповнення картини, її тематику [52].

Гра «Магазин»

У цій грі один учень буде продавцем, всі решта – покупцями. На прилавку розкладено безліч різних речей (лампочка, ручка, гумка, зошит, миска, ножиці, рушничок і т. п.). Щоб купити предмет, покупцю не можна його називати, а потрібно описати, розповісти про нього, про його особливості, про застосування, користь від цього предмета, розказати, що з нього або з ним можна зробити. Завдання продавця – здогадатися, що ж саме бажає купити клієнт [23].

Гра «Мінне поле»

Для початку дітей потрібно об'єднати в команди й обрати по одному бажаному, якому зав'язують очі. Учитель створює перед ним певну смугу перешкод, застосовуючи різні предмети: книги, м'ячі, стільці, портфель і т. ін. Перед учнем постає завдання пройти із зав'язаними очима утворене «мінне поле», прислухаючись до вказівок своєї команди.

Ще цікаво буде придумати певне правило, яке дозволяє говорити лише деякі вказівки або слова, тим самим ускладнюючи завдання.

Ця гра дає змогу дітям вчитися довіряти один одному, згуртовуватись, дослухатися до слів інших [34, с. 14].

Рольові ігри

Рольові ігри можна організовувати як у школі, так і вдома. Це може бути варіант інсценізації казок, фрагментів фільмів або мультфільмів, декламування віршів, розігрування певних ситуацій тощо.

Дані ігри розвивають організаторські, комунікативні, акторські навички, зближують колектив, формують дружні та довірливі відносини як у школі, так і в сім'ї [51].

Гра «Скульптор і глина»

Учасників гри необхідно об'єднати в пари. Перший учасник виконуватиме роль скульптора, другий – глин, я якої скульптором буде зліплена фігура. Скульптор змінює положення тіла, рук, ніг, тобто «ліпить скульптуру». При цьому, той, хто грає «глину» має повністю розслабитися і довіритися напарнику. Під час гри бажано увімкнути музику. Після створення фігур влаштовують виставку, на якій всі «скульптори» роздивляються решту «скульптур». Потім учасники змінюють ролі: хто був «скульптором» стане «глиною» і навпаки – «глине» буде «скульптором».

Дана гра допоможе учням вчитися знаходити спільну думку, вибудовувати довірливі стосунки один з одним, розвивати уяву, творче мислення [71].

Гра «У Дитячому світі»

Для початку організовується уявний магазин, у який учасники учня, котрий виконуватиме роль продавця іграшок. Інші учасники – це «покупці» та іграшки. Покупці по черзі звертаються до продавця, щоб той показав певну іграшку. Продавець демонструє її, «заводячи ключиком». Під час показу «іграшка» виконує різні рухи, а «покупець» уважно спостерігає і відгадує, що ж це за іграшка. Після закінчення гри відбувається обмін ролями.

У цій грі діти можуть працювати над розвитком уяви, вмінням невербального спілкування, творчого мислення.

Вправа «Ескізи творчого характеру»

Потрібно запропонувати дітям на аркуші паперу записати 10 будь-яких іменників – ті, які перші з'явилися в думках. Наприклад, дерево, дім, небо, скло. Далі потрібно уявити, що записані слова – критерії замовника стосовно архітектури майбутнього будинку.

Для прикладу, інтер'єр створюватиметься у блакитних кольорах (небо), будівля буде з дорогоцінної породи дерев (дерево), дах буде з елементами потовщеного скла (скло) тощо.

Вправа дозволить відкрити простір фантазії, при цьому, користуючись вихідними даними, шукати різні способи для реалізації поставлених ідей [54].

Вправа «Словесне малювання»

Дітям показують ілюстрацію з відомого їм літературного твору. Завдання полягає в тому, щоб «намалювати словами» представлену ілюстрацію, з допомогою використання мовних засобів художньої виразності, таких як порівняння, епітети, метафори, образні слова чи вислови і т. п.

Під час вправи розвиваються комунікативні навички дитини, поповнюється її словниковий запас

Вправа «Переконливість»

Для початку учням необхідно об'єднатися в пари. Далі на листочках кожен з них пише своє бажання і, без слів, має переконати напарника виконати його. Потім продемонструвати свій запис на листочку. Наприклад, пострибати, станцювати, написати щось в зошиті, передати ручку.

Ця вправа розвиває організаторські якості, вміння розуміти одини одного, працювати в парах, вчить керувати своєю мімікою.

Вправа «Будівельники»

Діти стають в одну лінію. Ведучий говорить їм уявити та відобразити жестами, рухами, мімікою, як ті передають сусіду чашку з чаєм, важкий пакет, легкий листок, ручку, цвях.

Подібні вправи розвивають упевненість в собі, здатність злагоджено працювати в команді, розуміти інших.

Вправа «Розрізані картинки»

Учнів об'єднують в команди. Потім кожній з них роздають конверт, у якому міститься 5 розрізаних карток. Завдання полягає в тому, що потрібно разом створити єдину, цілісну картинку з даних частин, при цьому не розмовляти один з одним.

Відбувається розвиток організаторських вмінь, кмітливості, згуртованості.

Вправа «Назви три слова»

Учасники стають в шеренгу. По черзі їм ставитимуться різні запитання. Роблячи три кроки вперед, необхідно говорити три слова-відповіді з кожним кроком. При цьому не можна сповільнювати темп ходьби.

Приклади запитань: Що можна смажити? (м'ясо, яйця, картоплю) Що можна купувати? (рюкзак, штани, черевики) Що можна читати? Що можна варити? Хто (що) може літати?

Таким чином відбувається розвиток швидкості мислення, впевненості, уважності, збагачення словникового запасу [60].

Для розвитку лідерських якостей на уроках було застосовано різні вправи та методи: вправа «Мозковий штурм», «Продовж речення», «Мікрофон», робота в парах; театралізуємо, вправа «Вирази емоцію», гра «Магазин», «Паровозик» (на перерві).

Цікаво було слухати розповіді під час виконання вправи «Магазин». Її виконували на уроці читання. Дітям потрібно було прорекламувати будь-яку іграшку. Одна учениця так пропонувала свого ведмедика «Ведмедик дуже-дуже м'який, може замінити вам подушку. А ще в нього гарний і приємний колір. З ним цікаво грати». Інший учень оригінально прорекламував потяг: «Потяг яскравий і має багато вагонів, у яких можна катати інші іграшки. Цей потяг незвичайний – швидкісний. Дітки можуть грати разом з татом і мамою, щоб було веселіше».

На читанні виконували вправу «Театралізуємо разом», де дітям потрібно було озвучити по пам'яті чарівні предмети: чарівний килим, чарівна торбинка, чарівна паличка. Учням сподобалося, акторами хотіли бути всі, але біля дошки не кожен почував себе комфортно (деякі соромилися, деякі не могли запам'ятати слова). Також було запропонувала їм уявити, що вони мають чарівну паличку і озвучити свої бажання. Відповіді різні: від

звичайних дитячих («хочу багато морозива, цукерок») до суспільно важливих («хочу миру», «щоб перестали літати ракети»).

На ЯДС часто виконуємо завдання в парах. Учніям подобається обговорювати певні теми, роздивлятися малюнки і аналізувати їх разом. Таким чином відбувається розвиток комунікативної сфери, вміння вислухати один одного.

Навіть після використання небагатьох вправ видно певний результат. Після кожної відповіді намагаюся учнів хвалити, дякувати – для них це ніби крила. Після слів похвали діти сяють і стають більш впевненими в собі, не бояться відповідати.

Можна зробити висновок, що розвивати лідерські якості дуже важливо, адже діти-лідери краще соціалізуються і знаходять своє призначення в житті, чітко ставлять мету і досягають її.

Отже, запропоновані методичні рекомендації щодо розвитку лідерських якостей молодших школярів, дібрані ігри та вправи, можуть бути використані не лише вчителями, а й батьками для розвитку лідерських якостей дітей.

Висновки до другого розділу

З метою визначення рівня розвитку лідерських якостей молодших школярів було проведено констатувальний експеримент. Результати проведеного тестування дозволяють зробити висновок, що у половини учнів високий рівень розвитку лідерських якостей. Але є й такі діти, які звикли залишатися в тіні, не проявляють великої активності, їм простіше прийняти те, що говорять, ніж довести протилежне, їм важко висловлювати свою думку і організувати певну діяльність. Також було проведено спостереження за діяльністю учнів під час освітнього процесу, проведено бесіду з учителем, результати яких дещо відмінні від результатів тестуванням. Однак, виявлено, що у достатньої кількості учнів є задатки лідерського потенціалу і бажання його розвивати. Для цього вчителю важливо організувати умови для розвитку лідерських якостей учнів. На нашу думку, відмінності в результатах спричинені тим, що учні недостатньо об'єктивно оцінили свої лідерські якості. Проте позитивним є те, що, лідерський потенціал відчуває більша половина учнів класу.

Наведено приклади застосування вправ та ігор на уроках.

На основі аналізу психолого-педагогічної літератури та результатів дослідження запропоновано методичні рекомендації, дібрано ігри, вправи, які сприятимуть виявленню і розвитку лідерських якостей. Ними можуть користуватися не лише вчителі, а й батьки для розвитку лідерських якостей дітей.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дозволяє зробити наступні висновки:

1. На основі аналізу психолого-педагогічної літератури з проблеми дослідження було розглянуто підходи до визначення основних понять теми: «лідер», «лідерство», «лідерські якості». З'ясовано, що поняття «лідер» трактується як людина соціальної групи, яка володіє гарними організаторськими здатностями, вміє спілкуватися з людьми, надихає інших і веде членів колективу до спільно поставленої мети; «лідерство» – це коли людині надається можливість вирішувати різні колективні (групові) задачі, впливати на поведінку інших учасників групи, а також закріплення групою такого права за даною людиною, що дає змогу їй володіти одним чи декількома видами влади й займати головне місце в ієрархії групи; «лідерські якості» – сукупність особистісних рис, якими наділений лідер і які допомагають діяти у складних ситуаціях, приймати важливі рішення і бути авторитетом для інших, вони забезпечують ефективне лідерство. Проаналізовано підходи до класифікації лідерських якостей.

2. Обґрунтовано необхідність розвитку лідерських якостей учнів початкової школи. Розглянуто особливості розвитку лідерських якостей молодших школярів та роль вчителя в цьому процесі. Розвиток лідерських якостей молодших школярів – важливий процес, який вплине на подальшу структуру життя дитини. Адже впевнена у собі особистість, яка не боїться висловити і відстояти думку, легко вступає в діалог, вдало організовує свою діяльність і впевнено крокує до мети зможе без проблем соціалізуватися і знайти призначення в житті.

3. З метою визначення стану проблеми розвитку лідерських якостей молодших школярів було проведено констатувальний експерименті. Результати проведеного тестування самооцінки лідерства показали, що 50 % учнів класу вважають, що мають високий рівень лідерства, 39,3 % – середній і 10,7 % – низький. Проте результати бесіди з учителем і спостереження за учнями показали дещо відмінні результати. Уважаємо позитивним те, що у

багатьох учнів класу є певний лідерський потенціал і прагнення його розвивати. Відтак учитель має створити умови для розвитку лідерських якостей кожного учня.

Результати анкетування вчителів показали, що більшість з них розвивають лідерські якості своїх учнів і розуміють важливість цього. З цією метою вони використовують різні форми й методи організації навчання (групові, проектні завдання; змагання, ігри), сприяють розвитку самостійності, організаторських та комунікативних навичок учнів.

4. На основі аналізу психолого-педагогічної літератури, результатів експериментального дослідження було розроблено методичні рекомендації щодо розвитку лідерських якостей молодших школярів, дібрано відповідні ігри та вправи.

Наведено приклади застосування ігор і вправ на уроках, проаналізовано їх вплив і прослідковано певні результати.

Узагальнення та систематизація результатів аналізу досліджуваної проблеми в теорії та практиці показує те, що результативність набуття і розвитку лідерських якостей залежить від вдалої взаємодії школи і сім'ї, успішного включення в освітню діяльність ігор і вправ на розвиток лідерських якостей учнів, розуміння і усвідомлення дітьми особливостей лідерської позиції в житті.

Отже, поставлені завдання виконано, мету досягнуто.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алфімов Д. В. Теорія і методика виховання лідерських якостей особистості в сучасній загальноосвітній школі : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня доктора пед. наук : 13.00.07. Д., 2012. 40 с.
2. Бабанський Ю. К. Педагогіка. М.: Просвітництво, 1988. 479 с.
3. Бауэр М. Курс на лидерство: альтернатива иерархической системе управления компанией: пер. с англ. : Альпина Бизнес Букс, 2008. 198 с.
4. Бендас Т. В. Психология лидерства : учебное пособие: СПб.: Питер, 2009. 448 с.
5. Берн Э. Лидер и группа. О структуре и динамике организаций и групп / Эрик Берн; [пер. с англ. А.Грузберга]. М.: Эксмо, 2008. 288 с.
6. Бродовська В. Й., Грушевський О. В., Патрик І. П. Тлумачний російсько-український словник психологічних термінів : Київ: ВД «Професіонал», 2007. 512 с.
7. Бурковець В. О., Лимар Ю. М. Теоретичні основи розвитку лідерських якостей молодших школярів. *Початкова освіта: історія, проблеми, перспективи* : зб. матер. II-ї Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. м. Ніжин, НДУ, 21 жовтня 2021 р. Ніжин, 2021. С. 16-19.
8. Бурковець В. О., Лимар Ю. М. Розвиток лідерських якостей молодших школярів засобами театралізованої діяльності. *Інклюзивна освіта як індивідуальна траєкторія особистісного зростання дитини з особливими освітніми проблемами* : зб. матер. V Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю м. Вінниця, 17-19 листопада 2021 р. Вінниця : ВДПУ, 2021. Вип. 4. С. 224-227.
9. Бурковець В. О. Вправи для розвитку лідерських якостей молодших школярів. *Наука. Освіта. Молодь*: зб. матер. XV Всеукр. наук. конф. студент. та молод. наук. м. Умань, УДПУ ім. П. Тичини, 25 травня 2022 р. Умань, 2022, Ч 1. С. 65-69.
10. Ван Андел С. Этическое лидерство: Успешных компаний, которым не безразличен окружающий мир и люди, живущие в нем, не так много. Тем

ценнее опыт каждой : Корпорация Amway Компаньон. К. : ЗАО «Издательский дом «Максимум», 2006. № 44. С. 58–61.

11. Выготский Л. С. Кризис семи лет : *Собрание сочинений*: в 6 т. Москва : 1982. Т. 4. 426 с.

12. Выдай А. Лидерство и мотивация : Персонал, 2000. № 3. С. 81–85.

13. Винославська О. В. Психологія : навч. посіб.: К.: ІНКОС, 2005. URL: http://www.ebk.net.ua/Book/psychology/vinoslavska_psihologiya/zmist.htm (дата звернення: 10.12.2022).

14. Виховання лідерських якостей у молодших школярів за умов сучасної початкової школи.: веб-сайт. URL: <https://driverguru.ru/uk/obzory/vospitanie-liderskih-kachestv-u-mladshih-shkolnikov-v-usloviyah.html> (дата звернення: 15.01.2022).

15. Гончаров В. Лідерство як фактор групової діяльності : досвід соціально-психологічного дослідження спортивних команд : автореф. дис. канд. філософ. наук. М.: 1971. 14 с.

16. Демченко О. П. Моделювання культурно-освітнього простору як умова успішного розвитку дитини з проявами обдарованості. *Неперервна освіта нового сторіччя: досягнення та перспективи*: зб. матеріалів VI Міжнар. наук.-практ. конф., 12-18 трав. 2020 р. Запоріжжя. *Електронний збірник наукових праць ЗОІППО*. 2020. № 4 (41). URL: <https://drive.google.com/file/d/1hyiG2Nw74yVtSQxCjsydIgebKyg5HPCN/view> (дата звернення: 10.01.2022).

17. Демченко О. П. Соціальна обдарованість як передумова становлення елітарної особистості. *Освіта та розвиток обдарованої особистості* : науково-методичний журнал. 2015. № 11. С. 28-33.

18. Демченко О. П. Суб'єктність соціально-обдарованої особистості в культурно-освітньому просторі. *Актуальні проблеми психології. Психологія обдарованості* : збірник наукових праць. Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України : Київ-Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка. 2016. С. 78-90.

19. Державні стандарти. *Міністерство освіти і науки України*: веб-сайт. URL : <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/derzhavni-standarti> (дата звернення: 15.01.2022).
20. Жариков Е. С., Крушельницький Л. Е. Для тебя и о тебе : кн. для учащихся. М. : Просвещение, 1991. 224 с.
21. Заміщак М. І. Психологічні умови становлення моральної самооцінки молодших школярів: дис. канд. псих. наук: Дрогобицький державний пед. ун-т ім. Івана Франка. Дрогобич, 2014. 268 с.
22. Зуб А. Т.; Смирнов С. Г. Лидерство в менеджменте. М.: Воскресенье, ЗАО «ПринтАтелье», 1999. 216 с.
23. Ігри для розвитку комунікативних навичок особистості. Ігри розвиваючі комунікативні здібності у дітей.docx. *Ігри на розвиток комунікативних здібностей у дітей старшого дошкільного віку. Гра «Все разом»* : веб-сайт. URL : <https://chess-progress.ru/uk/proizvoditelnosti/igry-dlya-razvitiya-kommunikativnyh-navykov-lichnosti-igry.html> (дата звернення: 10.12.2022).
24. Ігри та вправи для тренінгів (зі скарбнички неформальної освіти): веб-сайт. URL : <https://www.gurt.org.ua/articles/43009/> (дата звернення: 15.01.2022).
25. Инякина И. В. Воспитание лидера: постановка проблемы. *Вестник Костромского государственного университета им. Н. А. Некрасова*. Серия Гуманитарные науки: Педагогика. Психология. Социальная работа. Акмеология. Ювенология. Социокинетика. Выпуск №4. Том 15. 2009. С. 271-275.
26. Карпович Ю. В. Психолого-педагогічні особливості виховання дисциплінованості учнів молодшого шкільного віку. *Інноватика у вихованні*. 2015. № 1. С. 212-220.: веб-сайт. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/inuv_2015.1.27 (дата звернення: 28.11.2022).

27. Класифікація і оцінка типів лідерства різними вченими: веб-сайт. URL : <http://www.managerhelp.org/hoks-1645-3.html> (дата звернення: 08.12.2022).
28. Кови С. Лидерство, основанное на принципах / Стивен Кови; пер. с англ. М.: Альпина Бизнес Букс, 2008. 302 с.
29. Кон И. С. В поисках себя. Личность и ее самосознание. Москва : Политиздат, 1984. 335 с.
30. Кретов Б. І. Типологія лідерства. *Соціально-гуманістичні знання*. 2000. № 3. С. 73-78.
31. Кричевський Р. Л. Динаміка групового лідерства. *Питання психології*. 1980. № 2. С. 42-52.
32. Кричевський Р. Л., Рижак М. М. Лідерство як структурний феномен. Психологія керівництва і лідерства в спортивному колективі. М.: МГУ, 1985. С. 30-37.
33. Ландсберг М. Лидерство. Видение, вдохновение и энергия / пер. с англ. Парал. тит. англ. М.: Изд-во Эксмо, 2004. 224 с.
34. Лідерська обдарованість молодших школярів : навч. посіб. / за ред. Коновальчук М. В. та ін. Чернігів, 2021. 60 с.
35. Макіавеллі Н. Государь : М., 1990. 69 с.
36. Максвелл Дж. Воспитай в себе лідера. Минск : Попурри, 2018. 230 с.
37. Методика «Експрес-тест самооцінки лідерства»: веб-сайт. URL : <https://studfile.net/preview/5319156/page:29/> (дата звернення: 30. 01. 2022).
38. Методична розробка Школа лідерів (тренінгові заняття з лідерами учнівського самоврядування): веб-сайт. URL : https://sevpsiholog.at.ua/metod/metodichna_rozrobka_shkola_lideriv.pdf (дата звернення: 15.01.2022.)
39. Мудрик А. В. Социальная педагогика: учеб. для студ. пед. вузов: под ред. В. А. Сластенина, 3-е изд., испр. и доп. Москва: изд. центр «Академия» , 2000. 200 с.

40. Нестуля О. О., Нестуля С. І., Карманенко В. В. Основи лідерства : тренінг лідерських якостей та практичних навичок менеджера : навч. посібник . Київ : Знання, 2013. 287 с.
41. Ніцше Ф. Так казав Заратустра. Жадання влади / пер. з нім. А. Онишка, П. Таращука. К.: Основи, Дніпро, 1993. 415 с.
42. Нова українська школа: веб-сайт. URL : <https://mon.gov.ua/ua/tag/novaukrainska-shkola> (дата звернення: 10.01.2022).
43. Організація позаурочної діяльності: веб-сайт. URL : <http://uslide.ru/pedagogika/29649-organizaciyavneurochnoydeyatelnosti.html> (дата звернення: 15.01.2022).
44. Павлова О. А. Социально-педагогические условия реализации лидерского потенциала старших подростков во временных детских объединениях : дис. канд. пед. наук : 13.00.02. М., 2005. 165 с.
45. Педагогічний словник: веб-сайт. URL : https://pidruchniki.com/pedagogika/slovník_pedagogichnih_terminiv (дата звернення: 15.01.2022).
46. Пескова И. В. Организационно-педагогические условия формирования позитивных лидерских качеств у детей (Младший школьный возраст) : дис. канд. пед. наук : 13.00.01. Н. Новгород, 2003. 184 с.
47. Про внесення змін до Державного стандарту початкової освіти: веб-сайт. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/688-2019-%D0%BF#Text> (дата звернення: 10.12.2022).
48. Психологический словарь – Мир Психологии : *Лидер*: веб-сайт. URL: <http://psychology.net.ru/dictionaries/psy.html?word=464> (дата звернення: 06.02.2022).
49. Риженко М. В. Виховання лідерських якостей підлітків у тимчасових дитячих об'єднаннях. *Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології*. 2013. № 1. С. 354-357.
50. Романовський О. Г., Малєєва О. А. Особливості сучасного лідера в науці та освіті. *Лідери XXI століття. Формування особистості*

харизматичного лідера на основі гуманітарних технологій : зб III Міжнар. наук.-практ. конф., 2019. С. 28-29.

51. Семенов А. А. Виховання лідерських якостей у молодших школярів засобами рухливих ігор : монографія. Умань : ВПЦ «Візаві», 2014. 217 с.

52. Семченко Н. О. Педагогічні умови формування лідерських якостей майбутніх учителів у позааудиторній діяльності : дис. канд. пед. наук : 13.00.04. Харків, 2004. 215 с.

53. Сойчук Р. Л. Психологічне підґрунтя виховання національного самоствердження в учнівської молоді. *Гірська школа Українських Карпат*. Івано-Франківськ : ДВНЗ «Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника», 2015. № 12/13. С. 107-110.

54. Сучасний тлумачний словник: веб-сайт. URL : <https://vivatbook.com.ua/ru/product/suchasniy-tlumachniy-slovník-ukrayinskoj-мовi-60-000-sliv> (дата звернення: 09.01.2022).

55. Сушик Н. Теоретичні основи формування лідерських якостей учнівської молоді. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. Луцьк: 2013. С. 110-115.

56. Типова освітня програма розроблена під керівництвом Савченко 1-2 класи: веб-сайт. URL : <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-1-4-klas/2022/08/15/Typova.osvitnya.prohrama.1-4/Typova.osvitnya.prohrama.1-2.Savchenko.pdf> (дата звернення: 07.12.2022).

57. Типова освітня програма розроблена під керівництвом Савченко 3-4 класи: веб-сайт. URL : <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-1-4-klas/2022/08/15/Typova.osvitnya.prohrama.1-4/Typova.osvitnya.prohrama.3-4.Savchenko.pdf> (дата звернення: 07.12.2022).

58. Типова освітня програма розроблена під керівництвом Шияна 1-2 класи: веб-сайт. URL : <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-1-4->

[klas/2022/08/15/Typova.osvitnya.prohrama.1-4/Typova.osvitnya.prohrama.1-2.Shyuan.pdf](https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-1-4-klas/2022/08/15/Typova.osvitnya.prohrama.1-4/Typova.osvitnya.prohrama.1-2.Shyuan.pdf) (дата звернення: 07.12.2022).

59. Типова освітня програма розроблена під керівництвом Шияна 3-4 класи: веб-сайт. URL : <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-1-4-klas/2022/08/15/Typova.osvitnya.prohrama.1-4/Typova.osvitnya.prohrama.3-4.Shyuan.pdf> (дата звернення: 07.12.2022).

60. Тренінг «Ігрові форми роботи як засіб формування комунікативної компетентності молодшого школяра». *Всеосвіта*: веб-сайт. URL : <https://vseosvita.ua/library/trening-igrovi-formi-roboti-ak-zasib-formuvanna-komunikativnoi-kompetentnosti-molodsogo-skolara-169496.html> (дата звернення: 15.01.2022).

61. Хмизова О. В. Формування лідерської позиції у молодших школярів у позаурочній діяльності. Миколаїв: ЧП «Принт-Експрес», 2009. 131 с.

62. Цікаві вправи для розвитку креативності школярів та дорослих: веб-сайт. URL : <https://vseosvita.ua/news/tsikavi-vpravy-dlia-rozvytku-kreatyvnosti-shkoliariv-ta-doroslykh-38987.html> (дата звернення: 10.12.2022).

63. Ягодінкова В. Виховання лідерів. *Виховна робота в школі*. 2009. № 10. С. 2-36.

64. Як виховати в дитині лідерські якості: ігри, вправи на розвиток впевненості: веб-сайт. URL : <https://jak.waykun.com/articles/jak-vihovati-v-ditini-liderski-jakosti-gri-vpravi.html> (дата звернення: 15.01.2022).

65. Як виховати дитину лідера і виховати в ньому лідерські якості: веб-сайт. URL : <https://pishohid.org.ua/31431/%D1%8F%D0%BA-%D0%B2%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%82%D0%B8-%D0%B4%D0%B8%D1%82%D0%B8%D0%BD%D1%83-%D0%BB%D1%96%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%BE%D0%BC-%D1%96-%D1%80%D0%BE%D0%B7%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D1%83%D1%82/> (дата звернення: 15.01.2022).

66. Як розвивати лідерські якості у дитини: веб-сайт. URL : <https://ekit.org.ua/2740/%D1%8F%D0%BA-%D1%80%D0%BE%D0%B7%D0%B2%D0%B8%D0%B2%D0%B0%D1%82%D0%B8-%D0%BB%D1%96%D0%B4%D0%B5%D1%80%D1%81%D1%8C%D0%BA%D1%96-%D1%8F%D0%BA%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96-%D1%83-%D0%B4%D0%B8%D1%82%D0%B8%D0%BD/> (дата звернення: 14.01.2022).

67. Як стати лідером в колективі і розвинути лідерські навички: веб-сайт. URL : <https://mzosh19.org.ua/124476/kak-stat-liderom-v-kollektive-i-razvit-liderskie-navyki/> (дата звернення: 11.01.2022).

68. Яценко О. Лідерські якості в структурі складових компетентностей менеджерів. *Молодий вчений*. 2016. № 6 (33). С. 496–501.

69. Anzalone C. Differences between task-oriented leaders and relational-oriented leaders. *Demand Media*, 2012. 232 s.

70. Nilüfer R. The Effect of Leaders' Adoption of Task-Oriented or RelationshipOriented Leadership Style on Leader-Member Exchange (LMX), In the Organizations That Are Active In Service Sector: A Research on Tourism Agencies. *Journal of Business Administration Research*. 2018. Vol. 7, No. 1, P. 50–60.

71. 15 веселих драматичних ігор для дітей (театр та акторські ігри): веб-сайт. URL : <https://uk.gottamentor.com/15-fun-drama-games-for-kids> (дата звернення: 19.10.2021).

ДОДАТКИ
ДОДАТОК А

Методика «Експрес-тест самооцінки лідерства» [37]

1. Що для тебе є важливішим у грі?

А. Перемога.

Б. Розвага.

2. В груповій, проєктній роботі, в обговоренні спільної справи, чому ти надаєш перевагу?

А. Виявляти ініціативу, пропонувати щось.

Б. Слухати і критикувати те, що пропонують інші.

3. Чи здатний ти витримати критику, не вступаючи в дрібні суперечки, не виправдовуючись?

А. Так.

Б. Ні.

4. Чи подобається тобі, коли тебе хвалять прилюдно?

А. Так.

Б. Ні.

5. Чи відстоюєш ти свою думку, якщо обставини (думка більшості) проти тебе?

А. Так.

Б. Ні.

6. У компанії, у спільній справі ти завжди заводило, вигадуєш щось цікаве для інших?

А. Так.

Б. Ні.

7. Чи вмієш ти приховувати свій настрій від оточуючих?

А. Так.

Б. Ні.

8. Чи завжди терміново і покірливо робиш те, що говорять старші?

А. Так.

Б. Ні.

9. Чи вдається тобі в розмові переконати, привабити на свій бік тих, хто раніше був з тобою не згоден?

А. Так.

Б. Ні.

10. Чи подобається тобі вчити (повчати, виховувати, навчати, давати поради) інших?

А. Так.

Б. Ні.

ДОДАТОК Б
Анкета для вчителів
«Розвиток лідерських якостей молодших школярів»

Шановні вчителі, просимо вас відповісти на запитання анкети.

1. Чи вважаєте ви, що потрібно розвивати у дітей лідерські якості?
2. Чому?
3. Які риси, на Вашу думку, мають бути притаманні лідеру?
4. Як можна виявити в класі дитину-лідера?
5. Чи є у Вашому класі лідери?
6. Скільки лідерів серед учнів Вашого класу?
7. На основі чого ви зробили висновок, що та чи інша дитина є лідером?
8. Чи розвиваєте Ви лідерські якості в учнів свого класу?
9. Як саме Ви розвиваєте лідерські якості учнів?
10. Запропонуйте методичні рекомендації для вчителів для розвитку лідерських якостей молодших школярів.

Дякуємо за співпрацю!